

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 24:1 (2019), SS. 157-190.

Makale Gönderim Tarihi: 21.02.2019 Makale Kabul Tarihi: 09.04.2019

Araştırma Makalesi

İSLAM'DA İTİKADİ MEZHEPLERİN TASNİF USULLERİ VE İBN HAZM

Abdullah YEKTA*
Mehmet KUBAT **

Öz

İslam'da İtikadî mezheplerin tasnifi ve hangisinin doğru yolda olduğu konusu Hicrî üçüncü asırdan beri bir problem olarak devam edegelmiştir. Bu problemi, Hz. Peygamber'den aktarılan 73 fırka hadisiyle çözmeye çalışanlar olduğu gibi her dönemde var olan mezhepleri olduğu hal üzere tasnif edenler de olmuştur. 73 fırka hadisinde geçen 73 sayısını hakikat anlamında kabul eden müellifler olduğu gibi bu rakamı çokluktan kinaye olarak kabul edenler de olmuştur. Bu alimlerden İbn Hazm, mezhepleri diğer makâlât müelliflerinden farklı olarak Ehl-i sünnet'e yakınlık ve uzaklıklarına göre tasnifte bulunmuş ve diğer mezheplere karşı Ehl-i sünnet itikadını savunmuştur. İbn Hazm'ın geliştirdiği bu metodun araştırmacılarımızın pek dikkatini çekmediği kanaatindeyiz. Bu araştırmamızda dikkatlerden kaçan bu hususun anlaşılması için diğer makâlât müellifleri tasnifleriyle İbn Hazm'ın tasnifini karşılaştırma yoluna gittik. Makalemiz, İbn Hazm'ın bu problemi nasıl çözdüğünü konu edinmektedir.

Anahtar kelimeler: Mezhep, Makâlât, Milel ve Nihal, 73 Fırka, Ehl-i sünnet.

Atıf: Yekta, Abdullah-Kubat, Mehmet. "İslam'da İtikadi Mezheplerin Tasnif Usulleri ve İbn Hazm". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24:1 (2019): 157-190.

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Doktora Öğrencisi; abdullah.abyekta@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6477-7623

** Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, e-posta: mehmet.kubat@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6729-7652

The Issue Of The Classification Of The Belief Sects in Islam and Ibn Hazm

Abstract

The issue of the classification of the belief sects in İslam and of which is the right path has been a problem since the third century of Hicri. As there were those who tried to solve this problem on the ground 73 divisions hadith ordered by the Prophet as well as those who classified the sects as they are existed in each period. While some accept 73 number as the real meaning in the 73 divisions hadits and also there has been some who accept the number 73 as the allusion for plural. For this purpose, Ibn Hazm, different from our authors who classify sects of Ahl-i sunnah developed the perspective of Ahl-i sunnah and advocated the Ahl-i sunnah faith against other sects. We believe that this understanding developed by Ibn Hazm did not attract the attention of our researchers. In order to understand this issue which escape one's noice, we have tried to compare the classifications of our other authors with those of Ibn Hazm. Our article deals with Ibn Hazm solves this problem.

Key Words: Denomination, Articles, Milel and Nihal, 73 Divisions, Ahl Sunnah.

Giriş

Hiz. Peygamber'in vefâtından sonra meydana gelen siyasi ve sosyal olaylar ile dini metinleri anlama problemi malum olduğu üzere beraberinde itikâdî fırkalaşmayı getirmiş ve itikâdî fırkalardan her biri sadece kendisinin haklı ve iman üzere olduğunu iddia etmiştir. Bu durum, günümüze kadar Müslüman toplumlari meşgul eden bir problem olmuştur. Makâlât müellifleri, ortaya çıktıkları ilk dönemlerden itibaren mezhepleri farklı anlayış ve metotlarla tasnif etmişlerdir. İlk zamanlardan itibaren Müslüman fırkaların tasnifinde temel ölçü, Hiz. Peygamber'e isnad edilen 73 fırka hadisi olarak şöret bulan şu rivayet olmuştur: "Yahudiler 71 fırkaya bölündüler, birisi cennette, 70'i cehennemdedir. Hristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i cehennemde birisi cennettedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri cennette, 72'si cehennemde olacaktır. 'Ya Resulüllah, cennette olacak fırka kimlerdir?' diye sorulduğunda o (sav.), 'cemâattir' diye cevap verdi."¹

Hadis literatüründe 73 fırka veya iftirak hadisi şeklinde yer alan bu rivayet, ilk dönemlerden itibaren mezhepler tarafından kullanılmış ve her

¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mace, *Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî Riyad: Daru'l-Hadâre, 2015, "Fiten", 17; Ebi 'İsâ Muhammed b. 'İsâ Tirmizî, *Sünen*, thk. Dr. Beşşar b. 'Avvad (Beyrut: Daru'l-Garbu'l-İslâmî, 1996), "Fiten", 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavud vdğ., Beyrut: Müessetü'r-Risale, 1999, c. III, s. 145.

grup kendisinin *firka-i nâciye*; kurtuluşa eren fırka olduğunu bu rivayetlere dayanarak iddia etmiştir. Hak fırka veya fırka-ı nâciye'nin hangisi olduğu hususunda önem arz eden 73 fırka hadisi, sıhhati konusunda çeşitli tartışmalar olsa da fırkaların tasnifinde klasik bir hüviyete sahip olmuştur. "İslam düşünce tarihinde ve üzerinde çokça fikir beyan edilen 73 fırka hadisi farklı rivayet yollarıyla bize aktarıldığı için doğal olarak söz konusu rivayetler arasında ciddi anlam farklılıkları bulunmaktadır."² Rivayetlerin farklı olması ve bu rivayetlerin anlaşılması konusundaki tartışmalar İslam Mezhepleri Tarihi biliminin temel problemleri arasında yer almaktadır.

Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî (ö. 319/931) ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935), Müslüman fırkaların tasnifinde 73 fırka hadisine yer vermedikleri görülür. Şehristânî (ö. 548/1153), 73 fırka hadisini kitabının başında zikretmekle beraber sıkı bir şekilde bu hadise bağlı kalmaz. Fakat, Ebû'l-Hüseyin el-Malatî (ö. 377/987), Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) ve Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078) gibi fırak müellifleri 73 fırka hadisinde geçen "73" sayısını hakikat anlamında anladıkları³ için fırkalaşmayı bu hadisle izah etmeye ve tasniflerini de bu rivayete uygun yapmaya çalışmışlardır.

İtikâdî fırkalarla ilgili eser veren İbn Hazm, mezheplerin tasnifinde 73 fırka rivayetine itibar etmez. O fırkaların tasnifinde Kur'an ve Sünnet'in yani Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin, sahâbe ve tabiînin tutum ve yaklaşımlarının ölçü olarak alınması gerektiğini düşünür. Bu amaçla İbn Hazm, her mezhep ve fırkanın kendisini ehl-i bid'attan uzak olduğunu göstermek amacıyla kullandığı Ehl-i sünnet kavramına yeni bir tanım getirerek fırkaları Ehl-i sünnet'e yakınlık ve uzaklığına göre tasnifte bulunur.⁴ Ona göre "Ehl-i sünnet, sahabe ve sahabenin yolunu takip eden tabiinin büyükleri, ashabi hadis ve günümüze kadar, nesiller boyu onları takip eden fakihler ve bunlara tabii olan halklardır."⁵ İbn Hazm *el-Fasl fi'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-nihal* adlı eserinde bu tanımlı hareket noktası olarak almış, tasnif ve tenkitlerini de bu anlayışa göre yapmıştır.

² Mehmet Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malatya, 2012, Sayı: 3/2, s. 10.

³ Bk. Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", s. 36.

⁴ Bk. Galip Türcan, "İbn Hazm'a Göre Ehl-i sünnet Kavramının İçeriği", *Milel ve Nihal*, İstanbul, 2009, Sayı: 6/3, s. 82.

⁵ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, thk. Aburrhman Umeyra Muhammed İbrahim Nasr, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1996, c. II, s. 271.

1. Farklı Tasnif Örnekleri

Makâlât müellifleri fırkalaşmanın ortaya çıkmasından itibaren fırkaları, 73 fırka hadisine göre, Ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at gibi ayırt edici usullerle tasnif ve tahlilde bulunmuşlardır. Bu tahlil ve tasniflerde makâlât müelliflerinin bakış açıları üzerinde etkili olan kavram ve ifadeler vardır. Müelliflerin tasnif ve tahlillerine geçmeden önce onların bakış açıları üzerinde etkili olan *fırka* ve *mezhep*, *milel* ve *nihal*, *Ehl-i sünnet* ve *ehl-i bid'at* gibi kavramların nasıl anlaşıldıklarına değinilecek ardından da makâlât sahiplerinin fırkaları hangi usule göre tasnifte buldukları verildikten sonra İbn Hazm'ın tasnif metodu verilmeye çalışılacaktır.

1.1 Mezhep ve Fırkaların Tasnifiyle İlgili Bazı Temel Kavramlar

1.1.1. Fırka ve Mezhep

Fırka ve *mezhep* kelimeleri, Akaid, Kalam ve Mezhepler Tarihi'nde en çok kullanılan kavramlardır. Fırka kelimesi, Arapça'da f-r-ğ- kök harflerinden türemiş olup, iki şeyin arasını ayırmak, birini diğerinden ayırmak, ayrılmak anlamlarına gelir.⁶ Kur'an-ı Kerim'de bir grubun diğerinden ayrılması anlamında *feriğ* (el-Bakara 2/75,85,100,146), hak ile batılı birbirinden ayıran anlamında *el-furğan* (el-Bakara 53,185; Âli İmran 3/4), hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün anlamında *yevmü'l-furğan* (el-Enfâl 8/41) gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁷ Kavram olarak *iftirağ* sözcüğü Kur'an'da geçmez. İbn Manzûr, *farğ* sözcüğünün "cem/toplamak" sözcüğünün zıddı anlamında "ayırarak" manasında olduğunu belirtir. Daha sonra aynı kökten türeyen, *infirağ*, *iftirağ* ve *teferreğ* sözcüklerinin hepsinin de ayrılma anlamında kullanıldığını söyler.⁸

Kur'an-ı Kerim'de *ferreğ-tefrîğ* kelimesi, karı ile koca arasını ayırmak (el-Bakara 2/102,136,285) ve dinlerini parça parça edenler (el-En 'am 6/159) anlamında da kullanılmıştır. Sosyal hayatta ve dinde ayrılma anlamında *teferreğ* ifadesi, hoş karşılanmayan grup anlamında da "ferîğ" ifadesi kullanılır. Kur'an'da olumlu olarak bir grup insan anlamında "fırka" sadece (et-Tevbe 9/122) de geçer. Lügatte fırka, "ayırarak, bölmek; açıklayıp hükme bağlamak" manalarına gelen f-r-ğ- kökünden isim olup insanlar arasından

⁶ Cemaleddin b. Muhammed b. Muhammed b. Mukerrem İbn Munzur, *Lisânu'l-'Arab*, Daru Sâdır, Beyrut, t.y., X, s. 229; Abdülhalim Mensur Enis İbrahim, *Mucemu'l-vesît*, Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, el-Mektabetü'l-İslamiyye, t.y., s. 675.

⁷ Rağîb İsfahanî, *el-Mufredat fî Ğaribi'l-Kur'an* Kahraman Yay., İstanbul, 1986, s. 568-568; Enis İbrahim, *Mucemu'l-vesît*, s. 685.

⁸ İbn Munzur, *Lisânu'l-'Arab*, c. X, s. 299.

ayrılmış belli bir grup ve topluluğu ifade eder, çoğulu *fıraktır*.⁹ Terim olarak İslam fikir tarihinde kendilerine has siyasi düşünce veya itikâdî telakkilere sahip bulunan gruplar için "siyasi akım" ve "itikâdî mezhep" anlamında kullanılmıştır.¹⁰

Fırka kelimesiyle birlikte f-r-k kökünden türeyen kelime ve fiiller hem sözlük manasında hem de dini ve içtimai ayrılığın kötülenmesi anlamında birçok hadiste de ifade edilmiştir. Ahmed bin Hanbel, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce¹¹ gibi muhaddisler tarafından rivayet edilen ve ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını haber veren ancak sıhhati ve muhtevası üzerinde tartışılan söz konusu rivayetin, *fırka* kelimesinin İslam literatürüne girmesine zemin hazırladığını söylemek mümkündür.¹²

Fırka kelimesi yerine *nihle* (çoğulu nihal) ve *makâle* (çoğulu makâlât) kelimelerinin kullanıldığı da gözlemlenmiştir. Yetmiş üç fırka hadisinin etkisiyle bu kelime erken dönemlerden itibaren Akaid, Kelam ve Mezhepler Tarihi alanlarında te'lif eser veren âlimlerimiz tarafından sıkça kullanılmıştır. Bu kelime *fırka-ı nâciye* kurtuluşa eren fırka şeklinde de kullanılmıştır.¹³

Sözlükte gitmek anlamına gelen (ذهب) z-h-b kökünden hem mastar hem de "gidilecek yer ve yol" manasında ismi mekân olan *mezhep* kelimesi¹⁴ terim olarak "birbirleriyle uyumlu ve bağlantılı ilmî, felsefî görüş ve nazariyelerin bütünü"¹⁵ ya da "dinin asli veya tali hükümlerinin dayandığı delilleri bulmada ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlama hususunda otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya bu âlimlerin belirledikleri sistem"¹⁶ diye de tanımlanabilir. Fıkıh mezhepleri için genel olarak *mezhep* kelimesi kullanılırken siyasi ve itikâdî mezhepler için *fırka*

⁹ Enis İbrahim, *Mucemu'l-vesit*, s. 685.

¹⁰ Bekir Topaloğlu, "Fırka", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1996, XIII, s. 35; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm terimleri sözlüğü*, Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş dördüncü basım, İsam Yay., İstanbul, 2015, s. 95.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. II, s. 332, c. III, s. 145; Süleyman bin Eş'es el-Ezdî es-Sicistânî Ebu Davud, *Sünen*, thk. Şuayb Arnavud-Muhammed Kamil, Dâru Risale el-Alemye, Lubnan, 1420, "Sünnet", 1; Tirmizî, *Sünen*, "İman", 18; İbn Mâce, *Sünen*, "Fiten" 17.

¹² Bk. Topaloğlu, "Fırka", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 35.

¹³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 30.

¹⁴ Enis İbrahim, *Mucemu'l-vesit*, s. 316-317.

¹⁵ İbn Munzur, *Lisânü'l-'Arab*, VI, s. 49; Almaany Team, "تعريف و شرح و معنى مذهب بالعربي في معاجم اللغة العربية معجم المعاني الجامع، المعجم الوسيط، اللغة العربية المعاصر، الرائد، لسان العرب معجم القاموس المحي- معجم عربي عربي صفحة 1", erişim: 23 Temmuz 2019, <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D8%B0%D9%87%D8%A8/>.

¹⁶ İlyas Üzüm, "Mezhep", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, c. XXIX, s. 526.

kelimesi kullanılır.¹⁷ Ebu Zehra; Şia ve Haricileri *siyasi fırka*, Mu'tezile, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye vb. mezhepleri *itikâdî fırka* başlığı altında inceler.¹⁸ Fakat Türkçe eserlerde fırka kelimesi yerine fıkıh mezhepleri için kullanılan *mezhep* kelimesinin kullanımı daha yaygındır.¹⁹

73 fırka hadisinin etkisiyle İslam Mezhepleri Tarihi kaynakları, *mezhep* kelimesi yerine *fırka* kelimesini daha çok kullanmışlardır. Mesela Nevbahtî (ö.310/922) kitabına *Fıraku'ş-Şia*, Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1038) ise eserine *el-Fark beyne'l-fırak* ismini vermiştir.²⁰ *Fırka* kelimesinin *mezhep* kelimesi kadar sevimli olmamasının sebebi 73 fırka hadisinin oluşturduğu kültürdür.

1.1.2. Milel ve Nihal

Arapça'da *milel*, m-l-l'den türeme *millet* kelimesinin çoğulu olup din ve şariat anlamına; *nihal* ise n-h-l'den türeme *nihle*'nin çoğulu olup din, dini zümre, mezhep anlamına gelir.²¹ *Millet*, İslam milleti, Hristiyan milleti ve Yahudi milleti gibi "din" anlamındadır. Dinin bütünüdür, peygamberin Allah'tan getirdiği her şeye" din anlamında "millet" denilmiştir.²² Şehristânî (ö.548/1153) ise *millet* kelimesinin içtimâî boyutuna dikkat çekerek "Yaşamını sürdürebilmek için kendi cinsinden olanlarla beraberlik oluşturmaya ihtiyaç duyan ve bir dine mensup olanların oluşturduğu bir topluluk" şeklinde tanımlar.²³ *Millet*, "dini bir toplum birliği meydana getiren ve o toplumdaki sosyal hayatın temelini teşkil eden inançlar ve törenler sistemidir."²⁴

Şehristânî, kendilerine gönderilen bir kitabı olan ve bu kitaba göre dini bir hayat yaşayan din sahiplerine '*Ehlü'd-diyanat ve'l-milel*' der ve misal olarak da Mecûsî, Yahudî, Hristiyan ve Müslümanları zikreder.²⁵

¹⁷ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da İtikâdî, Siyasi ve Fıkıhî Mezhepleri Tarihi*, trc. Kaya Sıbğatullah, Anka Yayınları, Ankara,, t.y, s. 31.

¹⁸ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 29,101.

¹⁹ Bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 15.

²⁰ Mustafa Öz, *Başlangıçtan günümüze İslam mezhepleri tarihi* Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 41; Üzümlü, "Mezhep", c. XXIX, s. 526.

²¹ Enis İbrahim, *Mucemu'l-vesit*, s. 887.

²² İbn Munzur, *Lisânü'l-Arab*, c. XIV, s. 131; Almaany Team, "Mucem el-Meanî", ٤٤٥, erişim: 22 Temmuz 2019, <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D9%84%D8%A9/>.

²³ Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekr Şehristânî, *El-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî, Mektebetü Mustafa el-Bânî, Kahire,1961, c. I, s.38.

²⁴ Ömer Faruk Harman, "Milel ve Nihal", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*,Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 57.

²⁵ Bk. Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, c. I, s. 13.

Kur'an'da evlenilecek kadınlara mehirlerinin gönül hoşluğuyla verilmesi (en-Nisa 4/4) anlamında kullanılan *nihle* kelimesi din, diyanet, şeriat, dava, iddia, verme;²⁶ bağış yoluyla verilen hediye²⁷ anlamlarına gelmektedir. "Nihal" kelimesi 'din' anlamında olmakla beraber kapsamı "millet" kavramından daha dar ve aynı dinin içindeki inanca yönelik çeşitli fırkaları ifade etmek için kullanılmıştır.²⁸ Zamanla "nihal" kavramı bir dinin bünyesinde ortaya çıkan zümre ve mezhepleri ifade etmek için kullanılmıştır. Mu'tezile'den Naşîü'l-Ekber (ö.293/906) Mezhepler Tarihi ile ilgili te'lif ettiği eserine *Usûlu'n-nihal* ismini vermiştir. İbn Hazm de mezhepler ve dinler ile ilgili kitabına *el-Fasl fi'l-mileli ve'l-ehvai ve'n-nihal* ismini vermiş ve kitabının çeşitli yerlerinde İslam fırkaları anlamında 'Nihalü'l-müslümîn', 'Nihletü'l-hakk' ifadelerini kullanmıştır.²⁹

Nihal kavramını diğer İslam Mezhepleri Tarihi müelliflerinden farklı olarak kullanan Şehristânî'dir. O beşer kaynaklı inanç sahiplerini, kendi iddialarını din edinenleri ifade etmek için nihal kavramını kullanır. Bu konuya misal olarak da Sabiiler, filozoflar, putperestler, Dehriiler ve Berahime'yi gösterir.³⁰

1.1.3. Ehl-i sünnet

Ehlü kelimesi sözlükte eş, aile ve akrabalar anlamında kullanılır. Kur'an'da *Ehl-i Kitap*, kendilerine kitap verilenler, kitaba sahip olanlar; ev halkı anlamında *Ehl-i Beyt* (Hud 11/73; el-Ahzab 33/33) anlamında geçer.³¹ Günahkâr anlamında *ehlü'l-meâsi* ve kelime-i tevhidi söyleyen ve benimseyen anlamında *ehlü't-tevhid* ifadesi kullanılır.

Sünnet kelimesi yol, belli bir bölgede bir cemâatin takip ettiği uygulamalar ve metot; iyi ve kötü yaşantı, şeriat (hüküm), huy ve yaratılış anlamlarına gelir.³² Kur'an'da *Sünnetü'llâh*, Allah Teâlâ'nın hükmü şeklinde geçer. *Sünnetünnebi*, Hz. Peygamber'e nispet edilen söz, fiil ve takrirler anlamında kullanılır.³³ Kur'an-ı Kerim'de geçmeyen *Ehl-i sünnet* ifadesi erken dönem hadis kitaplarında da geçmez fakat sünnet ve cemâat ifadeleri hadis kaynaklarında geçer.

²⁶ İsfahanî, *el-Mufredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, s. 739.

²⁷ Enis İbrahim, *Mucemu'l-vesit*, s. 739.

²⁸ Bk. Harman, "Milel ve Nihal", c. XXX, s. 57.

²⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, II, s. 263.

³⁰ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, c. I, s. 13.

³¹ İsfahanî, *el-Mufredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, s. 36.

³² İbn Munzur, *Lisânü'l-Arab*, c. VII, s. 283.

³³ İbn Mace, *Sünen*, "Fiten"17.

Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını bildiren hadiste “cemâat fırkası”³⁴ şeklinde geçmektedir. Allah’ın rahmet elinin cemâatin üzerinde olduğunu ve başka bir hadiste de cemâatten ayrılan kimsenin “cahiliye ölümü” üzere ölmüş olacağı belirtilir.³⁵ Dârimî’de yer alan bir rivayete göre *Ehl-i sünnet* ifadesini ilk kullanan âlimin Hasan-ı Basrî olduğu belirtilir.³⁶

Ehl-i sünnet, Ehl-i sünnet ve’l-cemâat ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Sünnet’ten kasıt dini tebliğ ve beyan etmekle görevli Hz. Peygamber’in İslam’ı anlama ve yaşama biçimidir. Peygamber’in (sav.) ve sahabelinin takip ettiği yol ve yaşadığı İslamî hayat biçimidir. Peygamber ile sahabenin temel konularda takip ettikleri yol diye de tanımlanabilir.³⁷

Ehl-i sünnet ifadesini kullanmamış olsalar da Ahmet bin Hanbel (ö. 241/855) ve Ebu Hanife (ö.150/767) fiili olarak Ehl-i sünnet’in temellerini atmış iki önemli fakîhtir. Fakîh ve müçtehit imamların Ehl-i sünnet düşüncesinin oluşumunda etkilerinin yanı sıra hadis imamlarının da büyük bir etkisi olmuştur. Hicri üçüncü asırda yaşayan İbn Küllab el-Basrî (ö. 240/854) ve Haris el-Muhasibî (ö. 243/857) Ehl-i sünnet’in öncülüğünü yapan iki âlimdir.³⁸

İbn Hazm, *Ehl-i sünnet’i*, “Sahabe, onların yolu (metodu) üzere olan tabiînin büyükleri, ashab-ı hadis ve günümüze kadar nesiller boyunca onlara (ashab-ı hadise) tabi olanlar ile doğuda ve batıda onlara uyanlardır.” şeklinde tanımlar. İbn Hazm, Ahmet bin Hanbel’i Ehl-i sünnet’e dâhil ederken Ebu Hanife ve Eş’arî’yi Mürcie’den sayar. Ebu Hanife’yi, Ehl-i sünnet’e en yakın; Eş’arî’yi de Ehl-i sünnet’e en uzak kişi olarak niteler.³⁹ İbn Hazm’ın Ehl-i sünnet tanımı aynı zamanda onun mezheplere bakış açısını da ortaya koymaktadır.

Ehl-i sünnet ifadesi yerine *Ehl-i hadis*, *Sıfatiyye*, *Selef* ve *Selefiyye* ifadeleri de kullanılmıştır. Genellikle Ehl-i sünnet Selefiyye, Eş’ariyye ve Maturîdiyye gruplarından kabul edilir.⁴⁰ Davûd ez-Zâhirî ve İbn Hazm’ın kıyas, ta’lil ve istihsanı reddetmeleri; İbn Hazm’ın mezhep ve mezhep mensuplarına

³⁴ İbn Mace, *Sünen*, “Fiten” 17. Bk. Kubat, “73 Fırka Hadisi’ni Yeniden Düşünmek”, s. 32.

³⁵ Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîh*, Daru İbn Kesir, Beyrut, 2002, “Fiten” 2; Ebu’l Hasan en-Nisâbûrî Müslim, *Sahîh*, Dârü Tayyibe, Riyad, 2005, “İmare” 53,54.

³⁶ Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *Müsned*, Dârü’l-Muğni, Riyad, 2000, “Mukaddime” 23.

³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i sünnet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, c. X, s. 526.

³⁸ Yavuz, “Ehl-i sünnet”, c. X, s. 527.

³⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 266, 271.

⁴⁰ Bk. Yavuz, “Ehl-i sünnet”, c. X, s. 527, 528.

karşı amansız eleştirilerde bulunması gibi nedenlerden dolayı Zâhiriyye mezhebinin Ehl-i sünnet'in dışında tutulduğu kanaatindeyiz.

1.1.4. Ehl-i Bid'at

Arapça'da "örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, icat etmek ve inşa etmek" anlamlarına gelen b-d-'a (ب-د-ع) kökünden türeyen *bid'at*, "daha önce benzeri bulunmayan, sonradan ortaya çıkan muhdes şey" anlamına gelir. Kemalinden sonra dinde yeni bir şey uydurmaktır. "*Bid'at*" sonradan uydurulan her şeydir.⁴¹ Cürçânî, bid'atı "sünnete muhalif olan her türlü fiil", "sahabe ve tabiinin yapmadığı iş, şer'î delilin gerektirmediği şey" diye tanımlar.⁴² Kur'an-ı Kerim'de "De ki: Ben peygamberlerden bir türedi (*bid'an*) değilim." (el-Ahkaf 46/9); "İcat ettikleri ruhbanlığı, biz onlara yazmamıştık." (el-Hadid 57/27). Bid'at çıkarma işine *ibtidâ'*, bid'atı çıkarana da *mübtedi'* denir.⁴³

Bid'at ifadesini genel olarak "Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan şey" şeklinde tanımlayanlar, muhaddislerin naklettiği "Kim İslam'da güzel bir çığır açarsa kendisinden sonra onunla amel edilirse o yolda gidenlerin eciri gibi ona da ecir yazılır."⁴⁴ hadisine dayanarak "iyi olsun kötü olsun sonradan ortaya çıkan şey" diye tanımlamışlardır. Hz. Ömer'in teravih namazı için "Bu ne güzel bir bid'attır."⁴⁵ dediği rivayet edilir. Hz. Peygamber'in "Her kim işimiz (dinimiz) üzere olmayan bir amel işlerse o yaptığı amel ret olunmuştur."⁴⁶ hadisine dayanarak her devirde yeni ortaya çıkan iyi şeylere *bid'at-ı hasene* kötü şeylere de *bid'at-ı seyyie* denilmiştir.⁴⁷

Bid'atı dar kapsamda kullananlar ise "Hz. Peygamber'den sonra, dinle ilgili olarak ortaya çıkan ilâve veya eksiltme özelliği taşıyan her şey" diye tanımlamışlar. Bu tanımlarına "İşlerin en kötüsü sonradan ihdas edilenlerdir."⁴⁸; "Sonradan ihdas edilen her şey bid'attır."⁴⁹; "Her bid'at dalâlettir."⁵⁰ hadisleri delil olarak getirmişler.

⁴¹ İbn Munzur, *Lisânü'l-'Arab*, c. VIII, s. 5-6.

⁴² Eş-Şerif Ali b. Muhammed Cürçânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, Daru'r-Reyyân li't-Türas, Kahire, 1983, s. 61.

⁴³ Rahmi Yaran, "Bid'at", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, c. VI, s. 129.

⁴⁴ Müslim, *Sahih*, "Zekât" 1017; İbn Mace, *Sünen*, "Mukaddime", 14.

⁴⁵ Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahih*, Daru İbn Kesir, Beyrut, 2002, "Teravih" 1; Malik b. Enes, *Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Daru İhyai't-Türasü'l-Arabî, Beyrut, 1994, "Ramazan" 3.

⁴⁶ Buhârî, *Sahih*, "Kitabü's-Sulh" 53; Müslim, *Sahih*, "Kitabu'l-Ekdiyye" 1718.

⁴⁷ Bk. Yaran, "Bid'at", c. VI, s. 130.

⁴⁸ Müslim, *Sahih*, "Cuma" 43.

“Dinle ilgili olarak sünnete muhalif; sahâbe ve tabiînin söylemediği (veya uygulamadığı) şer’î naslarda da karşılığı olmayan yeni görüş ve davranışları benimseyenler” anlamına gelen *ehl-i bid’at’a*, *ehlül’-ehvâ* da denilmiştir. Cürçânî, *ehlül’-ehvâ’yı*, “İtikâdi, Ehl-i sünnet’in itikadı gibi olmayan ehl-i kibleler ki onlar Cebriyye, Kaderiyye, Râfiziler, Hariciler, Muattila ve Müşebbihedir.”⁵¹ şeklinde tanımlar. Ehl-i hak ise “Kendilerini Rabları katında hak olan şeye delil ve burhanla izafe eden topluluktur, yani Ehl-i sünnet ve’l-cemâattir.”⁵² şeklinde tanımlanır.

Ehl-i bid’at teriminin ne zaman ortaya çıktığı ve ilk defa kim tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte rivayete göre Hasan-ı Basrî, *Ehl-i sünnet* tabirinin yanı sıra *ehl-i bid’at* tabirini de kullanmıştır.⁵³ Buna göre söz konusu tabir hicri birinci asrın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmıştır.⁵⁴

Hadis ıstılahında *bid’at* teriminin geniş bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Konuyla ilgili rivayetlerde “sonradan çıkan her şeyin bid’at ve her bid’atın da sapıklık” olduğu belirtilmiştir.⁵⁵ Ayrıca “çeşitli gruplara ayrılarak dinlerini parçalayanlar” (En ‘am 6/159) anlamındaki ayetin *ehl-i bid’at’a* işaret ettiği söylenmişse de Süddî, Katâde, Mücâhid ve Dahhâk bu ayetin Yahudi ve Hristiyanlar için nazil olduğunu söylemişlerdir.⁵⁶

Ehl-i bid’at terimi İtikâdî mezheplerin doğuşuyla beraber *Ehl-i sünnet* teriminin karşıtı olarak kullanılmıştır. Mezhepleri 73 fırkaya göre tasnif eden makâlât müellifleri genelde söz konusu kavramı *fırka-i nâciye*’nin karşıtı olarak cehennemlik olanlar anlamında kullanmışlardır.⁵⁷ *Ehl-ü ehvâ* terkihi de *ehl-i bid’at* anlamında kullanılmıştır. Ebu’l-Hüseyn el-Malâtî, (ö. 377/987)

⁴⁹ İbn Mace, *Sünen*, “Mukaddime”, 7.

⁵⁰ Müslim, *Sahih*, “Cuma” 43; Süleyman bin Eş’es el-Ezdî es-Sicistânî Ebu Davud, *Sünen*, thk. Şuayb Arnavud-Muhammed Kamil, Daru Risale el-Alemiyye, Lubnan, 1999, “Sünnet” 6; Dârimî, *Müsned*, “Mukaddime”, 23.

⁵¹ Cürçânî, *et-Tarifât*, s. 57.

⁵² Cürçânî, *et-Tarifât*, s. 58.

⁵³ Bk. Dârimî, *Müsned*, “Mukaddime”, 23; Bk. Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2008, s. 118-119.

⁵⁴ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Bid’at”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, c. X, s. 502.

⁵⁵ Ebu Davud, *Sünen*, “Sünnet” 6.

⁵⁶ Ebu’l-Fida İsmail bin Omer İbn Kesîr, *Tefsirü’l-Kur’ani’l-Azîm*, thk. Dr. Muhammed İbrahim El-Benna vdğ.leri, Kahraman, İstanbul, 1984, c. III, s. 376.

⁵⁷ Bk. Abdülkadir Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 7. Bs. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 22; el-İmamü’l-Kebir Ebi’l-Muzaffer İsferyânî, *Et-Tabsir fi’l-Din*, Alemü’l-Kütüb, Beyrut, 1983, s. 185; Ebu’l-Hüseyn Malatî, *Et-Tenbih ve’r-red ala ehli’-ehvai ve’l-bida’*, thk. Muhammed Zahid El-Kevserî Mektebetü’l-Ezheriye Li’t-Turas, Kahire, 1993, s. 13.

konuyla ilgili kitabının başlığını ehl-i bid'at ve ehl-i ehvâi reddetmek anlamında *et-Tenbih ve'r-red alâ ehlil'-ehvâi ve'l-bida'*; Şehristânî *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinin ikinci bölümünü *ehlü'l-ehva ve'n-nihal*, İbn Hazm ise bu konudaki eserine *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* ismini vermiştir.

Makâlât müellifleri, Şia ve diğer mezheplerin gulâtından sayılanlar hariç *ehl-i bid'at'ı* İslam dairesi içerisinde (ehl-i kible) olarak telakki etmişlerdir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) herhangi bir günahattan ötürü ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceğini, "Ben müminim." diyen bir insana Müslüman gözüyle bakılması gerektiğini söyler.⁵⁸ Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1027) kendisini İslam cemâatine nispet eden kişilerin Müslüman olduğunu söyler.⁵⁹ Abdulkahir el-Bağdâdî (ö. 479/1037) ise namaz için Kâbe'ye yönelen, alemin yaratılmış olduğunu ve onu yaratanın kadim olduğunu, sıfatlarının olduğunu; Hz. Peygamber'in Allah'tan alıp getirdiklerinin hak olduğunu söyleyen herkesi İslam milletinden sayar.⁶⁰

Genel olarak zarûrât-ı dînîyeyi kabul eden ve te'villeriyle bunlardan herhangi birini inkâr etmeyenler tekfir edilmemiştir; onlar, yoldan sapmış gruplar olarak görülmüştür.⁶¹ Genel kanaat böyle olmakla beraber Ebû Said ed-Dârimî ve Abdulkahir el-Bağdâdî gibi Eş'arî kelimciler ile İbn Teymiyye; Cehmiyye, Mu'tezile ve Şia'yı tekfir etmişlerdir.⁶²

1.2. Makâlât, Fırak, Milel ve Nihal Türü Eserlerde Mezheplerin Tasnifi

1.2.1. Makâlât Türü Eserlerde Mezheplerin Tasnifi

Makâlât türü eserlerin en önemlilerinden ikisi Ebû'l Kasım Abdullah el-Belhî'nin (ö.319/931) *Kitabü'l-Makâlât'ı* ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 330/942) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafü'l-musallîn* adlı eserleridir. Bu iki eser kendilerinden sonra gelenlere metot ve mezhepleri ele alma biçimi itibariyle örnek olmuş iki eserdir. Bu iki eserin tasnif biçimi bu konuda eser telif edenlere örneklik teşkil etmiştir.

"İslam mezhepleri ve dinler üzerine, en kapsamlı ve sistemli araştırmalar Mu'tezile bilginlerince başlatıldı. Makâlât türü eserlerin en önemli ve ilk yazılanlardan biri Mu'tezilî âlim Ebû'l-Kâsım Abdullah el-

⁵⁸ Muhammed Zahid el-Kevserî, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 43.

⁵⁹ Bk. İsferâyînî, *Et-Tabsir fi'd-Din*, s. 17.

⁶⁰ Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 13.

⁶¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 271.

⁶² Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 282; Ahmed Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı Tekfir Mes'elesi*, 2. Bs, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, ss.167-182; Bk. Yavuz, "Ehl-i Bid'at", c. X, s. 503.

Belhî'nin *Kitabü'l-Makâlât* adlı eseridir. Ka'bî'nin Makâlât'ı Mezhepler Tarihi konusunda temel kaynak olma özelliğini taşımaktadır; çünkü onun eseri, fırkalar hakkında yazılan eserlerin en sistemlisi ve en kapsamlısıdır.⁶³

Ka'bî, "Günümüzde altı fırka vardır." diyerek mezhepleri Şia, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşve şeklinde sıralar. Daha sonra İslam fırkaları arasına dâhil etmediği Cehmiyye, Dırrariyye ve Mücebbire (Cebriyye) hakkında da bilgi verir. Ka'bî'nin Makâlât'ında 73 fırka hadisi geçmez ve buna göre bir tasnifte de bulunmaz.⁶⁴ "Kitabını beş bölüme ayıran Ka'bî, ikinci bölümü ehl-i kible fırkalarına ayırır. Fırkaların ortak görüşleri, ihtilaf ettikleri konular; reislerinin, seleflerinin, kelim erbabının isimleri, lakapları ve fırkaların çoğunluk oldukları bölgeler şeklinde başlıklar bulunmaktadır. Kitabında ehl-i kible fırkalarını anlatır, ehl-i küfür ve mühlitlerden bahsetmez.⁶⁵

Ka'bî, Mu'tezile'yi incelerken diğerlerinden farklı olarak daha ayrıntılı sınıflamalar yapar. Onları fırka esasına göre değil, bölge veya şehir merkezli bir sınıflandırmaya tabi tutar. Onların yayıldığı bölgeleri belirlemeye önem verir.⁶⁶ İmam Eş'arî de Makâlât'ında Mu'tezile'yi diğer mezheplerden farklı bir şekilde ele alır. Eş'arî, Ka'bî gibi mezhebin yayıldığı bölge ve şehir isimlerini vermez. Tartışılan konulardan herhangi bir başlık açar ve konu hakkında şahıs ve fırkaların görüşlerini zikreder.

Ka'bî, Ehl-i beyt mensuplarından ayaklananlar veya hapsedilenler hakkında detaylı bir liste vermektedir. Hz. Hüseyin ile başladığı bu kısımda Yezid'e ve adı bu hadiselerle karışan Emevî yöneticilerine lanet okunmaktadır.⁶⁷ Eş'arî de Makâlât'ında Ehl-i beyt imamlarının kıyâmı başlığıyla yirmi dört Şiî ayaklanmasını zikreder. Bu ayaklanmaların kim tarafından, nerede ve kime karşı yapıldığını sonuçlarıyla beraber zikreder.⁶⁸

Kendisinden sonra Ehl-i sünnet cenahında bir gelenek oluşturan Eş'arî'nin *Makâlât'ı* ise Mu'tezilî makâlât geleneğinin gölgesinde gelişerek vücut bulmuştur. Eş'arî'nin, Ka'bî'nin Makâlât'ından isim vermeden birçok

⁶³ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 94.

⁶⁴ Bk. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 96.

⁶⁵ Bk. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed El-Belhî, *Kitab'ul-Makâlât ve mahu uyunu'l-mesâl ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu-Racih Kurdî-Abdülhamid Kurdî, Kuramer-Dârü'l-feth, İstanbul, 2018, s. 81-202; Ebu'l-Kasım el-Belhi- el-Kâdî Abdülcebbar, *Fadlül-İ'tizâl ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus, t.y., s. 75-104; Âdem Arikan, "Ebu'l-Kâsım el-Belhî (el-Ka'bî), *Kitâbu'l-Makâlât*", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2018, 11/2, s. 503.

⁶⁶ Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Fadlül-İ'tizâl*, s. 50-115.

⁶⁷ Bk. Ebu'l-Kâsım el-Belhî, *Makâlât*, ss. 104-117.

⁶⁸ Bk. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü'n-Nehde, Kahire, 1950, ss. 141-155.

alıntı yaptığı görülür.⁶⁹ "Eş'arî'nin *Makâlât* adlı eseri, İslam mezhepleri ve görüşleri ile kelâmî problemler üzerine eser yazan ve araştırma yapanların müstağni kalamayacağı bir eser olmaya devam etmektedir."⁷⁰

Eş'arî, *Makâlât'ına* başlarken metotla ilgili şunları söyler: "Dinleri (mezhepleri) ve aralarındaki farkları öğrenmek isteyenlerin, mezhepleri ve makalelerini bilmeleri gerekir. İnsanların, (mezhepler hakkında) makaleler derleyip anlattıklarını gördüm. Kimisinin fırkalar ve dinler hakkında kısa, kimisinin de aşırıya giderek anlattıklarını gördüm. Bunlar arasında muhaliflerini yermek için bilerek yalan anlatanları; muhaliflerinin görüşlerini eksik verenleri, yine muhaliflerini yenmek için görüşlerine (yalan yanlış) eklemelerde bulunanları gördüm. Bu rabbanîlerin ve akıl sahiplerinin yolu değildir. Bu gördüklerim beni kısa ve öz bir çalışma yapmaya sevk etti. Allah'ın kuvvet ve yardımıyla bu konuda ilk (kitap) yazan benim."⁷¹

Eş'arî, mezheplerin tasnifinde 73 fırka hadisine yer vermez. Bir grubun mezhep veya fırka mahiyetini kazanması için herhangi bir ölçü belirtmez. Herhangi bir meselede kendi mezhebine karşı çıkanı yeni bir mezhep ve yeni bir makale sahibi olarak kabul eder. Eş'arî, Şia ve Haricileri önce siyasi ortamla ilişkilendirerek ele alıp sonra kelâmî ve itikâdî ayrılıkları üzerinde dururken; Mu'tezile, Mürcie, Cehmiyye, Bekriyye, Ashâbu'l-hadis ve Küllâbiyye mezheplerini yer, zaman ve siyasi-sosyal ortam belirtmeden anlatır.

Eş'arî, Şia ve Harici fırkalarını bazen tek tek isim vererek görüşlerini zikreder bazen de bu mezheplere ait olan bir mevzuyu verdikten sonra konuyla ilgili farklı görüşleri verir. Eş'arî, Mu'tezile mezhebini anlatırken fırka ismi vermez. Bu mezhebin temel ilkelerini ve bu temel ilkelerle ilgili şahısların görüşlerini verir. Diğer mezhepleri, mezhep ve mezhebin alt grubu şeklinde fırkaları anlatırken Mu'tezile mezhebini konu merkezli bir yaklaşım tarzıyla anlatır. Kelâmî meselelerden bir konu açar, sonra bu konuda farklı görüşü olan kişi ve grupların sırasıyla görüşlerini verir.⁷²

Sadece Ehl-i sünnet mezhebini anlatırken kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtir bunun haricinde lehte veya aleyhte görüş beyan etmez.⁷³ Mezhepler, tarihsel ve betimleyici bir yöntemle anlatılır. Fırak türü eser müelliflerinin yaptığı gibi değil, mezhepler, eleştirilmeden, ötekileştirilmeden

⁶⁹ Bk. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, ss. 115-116.

⁷⁰ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 116.

⁷¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, c. I, s. 33.

⁷² Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, c. I, ss. 217-310.

⁷³ Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, c. I, s. 325.

ve taraf tutmadan olduğu gibi anlatılmıştır. Her iki makâlâtta da Mu'tezile mezhebi konu merkezli anlatılmıştır. Ka'bî, mezheplerin yaşadığı bölge, şehir ve dönem itibarıyla tarihlerinden bahseder, bilgi kaynaklarını çoğunlukla belirtir; fakat Eş'arî yer, zaman ve bölgeye fazla yer vermez ve bilgi kaynaklarını daha az zikreder. Aynı zamanda Eş'arî, Ebû Hanife ve arkadaşlarını da Mürchie'den sayar.⁷⁴

1.2.2. Fırak Türü Eserlerde Mezheplerin Tasnifi

Enes b. Malik'ten rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Yahudiler 71 fırkaya bölündüler. Birisi cennette, 70'i cehennemdedir. Hristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i cehennemde, birisi cennettedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki şüphesiz benim ümmetimin de 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri cennette 72'si cehennemde olacaktır. 'Ya Resulüllah, cennette olacak fırka kimlerdir?' diye sorulduğunda o (sav), 'cemâattir' diye cevap vermiştir."⁷⁵ Bu hadisin farklı varyantları hadis kitaplarında rivayet edilmiştir. Fırak türü eser müellifleri, değişik rivayetleriyle aktarılan 73 fırka hadisiyle tasniflerini yapmışlardır. Şimdi sırayla bu rivayeti esas alan müelliflerin tasnifleri hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Fırak türü eserlerinin en yaygın ve en meşhur olanların başında Abdülkâhîr el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eseri gelir. İslam dünyasında mezheplerin tasnifi ile ilgili en çok başvuru eserlerinden biridir. Bağdâdî, 73 fırka hadisinde geçen 73 sayısını hakikat anlamında kabul eder ve kitabına 73 fırka hadisiyle başlar. Hadisin üç tane farklı varyantını vererek, hadis üzerindeki şüpheleri izale etmeye çalışır. Müellif, kitap boyunca 73 fırka hadisini esas alır ve İslâm ümmeti içinde ortaya çıkan fırkaları 73 sayısına tamamlamaya çaba gösterir.

Bağdâdî, kitabının ikinci kısmına "İslâm milleti" kavramını açıklayarak başlar. Mu'tezilî âlim Ebû'l-Kâsım el-Belhî'den, Kerramiyye mezhebinden, Ehl-i hadis ve Ebû Hanife'den rivayetler getirerek "İslâm milleti" kavramını açıklamaya ve bu konuda ortak bir anlayışı geliştirmeye çalışır. Bu ortak anlayış; "Hz. Muhammed'in (sav) Allah'tan alıp getirdiği her şeyin hak

⁷⁴ Eş'arî, *Makâlâtul-İslâmiyyîn*, c. I, s. 221.

⁷⁵ İbn Mace, *Sünen*, "Fiten", 17; Tirmizî, *Sünen*, "Fiten", 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, s.145; 73 fırka hadisinin farklı rivayetleri için bakınız: "تخريج حديث تفرق الأمة إلى بضع وسبعين فرقة", erişim: 21 Temmuz 2019, <http://www.ibnamin.com/73.htm>; Mehmet Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", *Marife Dergisi*, Konya, 2005, 5/3, s. 24-45; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 5-7.

olduğunu kabul eden ve Kâbe'ye yönelerek namaz kılan herkes İslâm milletindedir." Yine, "Lâ ilâhe illallah Muhammed Resulullah' diyen her kes mümindir, İslâm ümmetindedir." diyenlerin görüşüne de katılır. Müellif, Ebu Hanife'den gelen "Kâbe'nin bulunduğu yer hakkında şüphelense dahi namazda Kâbe'ye yönelerek namaz kılan mümindir." rivayetiyle konuyu pekiştirir.⁷⁶

Bağdâdî, ehl-i bid'at saydığı fırkaları sırasıyla Râfizîler, Hariciler, Mutezile Mürcie, Neccariyye, Cehmiyye, Kerramiyye ve Müşebbihe olmak üzere sekiz ana grup şeklinde anlatır. Zeydiyye, İmamiyye ve Keysaniyye'yi Râfizîler başlığı altında verir, Bekriyye ve Dırrariyye fırkalarını Cehmiye ile beraber anlatır. Bağdâdî, İslam'a mensup olmadıkları halde İslam'a nispet edilen fırkaları ayrı bir kısımda ele alır.⁷⁷ Ayrıca fırkaların sayısının 73 olduğunu söyler fakat bu sayıyı tutturmak için zorlandığı da görülür.⁷⁸

Bağdâdî, kitabının beşinci kısmında Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebinin sınıflarından, onların kurtuluşundan ve üzerine ittifak ettikleri esaslardan söz eder. Ehl-i sünnet'in dışında, ehl-i kible dediği ve İslam milleti içinde saydığı mezhepleri kimi zaman küfür ve kâfir olmakla suçlamış⁷⁹ olmasından dolayı objektifliğini yitirdiği söylene de eseri, kendisinden sonrakilere bir kaynak olmuştur.

Fırak türü eserlerden biri de Ebu'l-Muzaffer (Ebû İshak) el-İsferâyînî'nin (ö.471 H.) *et-Tabsîr fi'd-dîn* adlı eseridir. İsferâyînî de 73 fırka hadisinde geçen 73 sayısını hakikat anlamında kabul eder ve kitabına bu hadisle giriş yapar ve bu hadisi temel alır. Kendi döneminde yaşayan fırkaları 73 fırka hadisine uygun bir şekilde tasnif etmeye çalışır. İsferâyînî, fırkaları 73 sayısına tamamlamak için zorlansa da eseri, kendi dönemine kadar konuyla ilgili yazılanların en düzenlisidir. Kitabının başında hangi fırkayı hangi başlık altında anlatacağına dair düzenli bir giriş yapar.⁸⁰ Müellifimiz, fırkalara geçmeden önce diğer Mezhepler Tarihi kaynaklarında olduğu gibi Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ihtilafları kısa ve öz olarak verir.⁸¹

İsferâyînî, mezhepleri, Hariciler, Râfizîler, Mu'tezile (Kaderiyye), Mürcie ve Kerramiyye şeklinde tasnif eder. Müşebbihe'yi bir fırka olarak değil

⁷⁶ Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 12-13.

⁷⁷ Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 160-241.

⁷⁸ Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 20-21.

⁷⁹ Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 144.

⁸⁰ Bk. İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Din*, s. 17.

⁸¹ Bk. İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Din*, s. 19-22.

de birçok fırkanın içine düştüğü bir anlayış olarak vermeye çalışır.⁸² Sayı hususundaki tutarsızlıkları bir tarafa bırakılacak olursa eser son derece düzenli bir şekilde telif edilmiştir. Eş'arî gibi tarafsız bir anlatıma sahip olmayan İsferyânî, İslam milleti içerisinde değerlendirdiği fırkaları kimi zaman Yahudiler gibi olmakla suçlar, kimi zaman da kâfirlerle aynı kategoride değerlendirir.⁸³

İsferyânî, İslâm'a nispet edilen fakat Müslümanlardan sayılmayan ve 73 fırka kategorisine girmeyen ehl-i bid'at fırkalarına da bir bölüm ayırmaktadır. Bu sayılan fırkalar başta Gulat-ı Şîa içerisinde Hz. Ali ve imamları ilahlaştıran bâtinî gruplar ile Mu'tezile ve Haricilerin aşırı gruplarıdır. İsferyânî, İslâm öncesi dönemden devam eden batıl fırkaları da zikreder.

İsferyânî, son üç bölümün ilkinde Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebinin itikadını, ikincisinde kurtuluşun sadece Ehl-i sünnet mezhebinde olduğunu ve son bölümde ise Ehl-i sünnet mezhebinin faziletleri ve üstünlüklerini anlatır. Ehl-i sünnet itikadını, kısa ve öz olarak 47 madde de özetleyerek⁸⁴ ümmet içinde *fırkay-ı nâciye* tanımına en çok Ehl-i sünnet'in uyduğunu, diğer fırkaların hiçbirinin "Ben ve ashabımın üzerinde olduğu yol" tanımına uymadığını söyler.⁸⁵ Müellif, Eş'arî, Şehristânî ve Bağdâdî'nin hilafına Ebu Hanife ve arkadaşlarını Ehl-i sünnet'in bir kolu olarak verir.⁸⁶

Örnek olarak verdiğimiz Abdülkâhîr el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* ile Ebu'l-Muzaffer el-İsferyânî'nin *et-Tabsîr fi'd-dîn* adlı eserleri fırak türü eserlerinin, mezhepleri tasnif metodunu anlamada bize yeterince fikir vermektedirler. Her iki müellif de 73 fırka hadisinde geçen 73 sayısını hakikat anlamında almışlar ve bunun için mezhep ve fırkaları 73 fırka hadisine göre tasnif etmişlerdir. Hz. Peygamber'den sonra ihtilafa sebep olan konuları gündeme getirerek bid'at fırkalarının ana grupları, sonra da bu ana fırkalara bağlı olarak alt fırkaları ele almışlardır. Bu bid'at fırkalarından sonra Ehl-i sünnet'in akidesi, özellikleri ve diğerlerine karşı üstünlükleri anlatılmıştır.

Ebû'l-Hüseyin el-Malatî de fırkaların tasnifini, Bağdâdî ve İsferyânî gibi 73 fırka hadisini esas alarak yapar. O da 73 fırka hadisinde geçen 73 rakamını hakikat anlamında kabul eder ve tasnifini buna göre yapar.⁸⁷

⁸² Bk. İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 24.

⁸³ İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 42.

⁸⁴ Bk. İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 153-185.

⁸⁵ İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 185.

⁸⁶ İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 185.

⁸⁷ Malatî, *et-Tenbih ve'r-red*, s. 12.

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de 73 fırka rivayetini gündeme getirir fakat hadisteki 73 rakamını çokluktan kinaye kabul eder ve fırkaların sayısının mutlak manada 73'e kavuşması veya onu geçmemesi diye bir şartın olmadığını söyler. Ona göre, sadece Şii fırkalarının sayısı dahi 73'ü bulabilir.⁸⁸

1.2.3. El-Milel ve'n-Nihal Türü Eserlerde Mezheplerin Tasnifi

El-milel ve'n-nihal türü eserleri en meşhurlarından biri Endülüslü âlim ve fakîh Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm'ın (ö.456/1064) *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* adlı eseri, ikincisi ise İbn Hazm'dan sonra yaşamış olan Abdülkerim eş-Şehristânî'nin (ö.548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseridir.

İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde, önce İslam'ın dışındaki anlayışları (dinleri) altı kısımda verdikten sonra Müslüman fırkaların tasnifine geçer. Müslüman fırkaların tasnif usulüyle ilgili şunları söyler: "Allah'a hamd olsun ki kıyamet gününe kadar, kulları için, yeryüzünde kendisinden başka din olmayacak olan İslam dinine muhalif olan dinleri (milel) tamamladık... Allah Teâlâ'nın izni ve yardımıyla Müslüman fırkalarının (*nihal-ı müslimîn*) kendi aralarındaki ayrılıklarına, bu ayrılıklarına sebep olan kargaşanın ortaya konulmasına; dinler (milel) hakkında yaptığımız gibi bu fırkalardan (nihal) hak olan fırkayı zorunlu delillerle izah etmeye başlayacağız."⁸⁹

Bu aktardığımız sözlerinden de anlaşılacağı gibi İbn Hazm, millet kelimesinin çoğulu olan "el-milel" terimini *dinler* anlamında, "nihle" kelimesinin çoğulu olan "nihal" terimini de *Müslüman fırkalar* anlamında kullanmıştır.

İbn Hazm fırak türü eserlerde ölçü olarak kullanılan "Bu ümmet yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır, biri hariç diğerleri cehennemdedir. O bir tanesi de cennettedir."⁹⁰ ve "Kaderiyye ve Mürcie bu ümmetin Mecûsileridir." anlamındaki hadisleri sıhhatli bulmadığı için bu ve benzeri hadisleri ölçü olarak kabul etmemiştir. İbn Hazm bu konudaki gerekçesini şöyle dile getirir: "Bu iki hadis isnat açısından asla sahih değildir. Bu durumda olan bir haber, haber-i vahidi kabul eden kimseye göre delil değilken Hz. Peygamber'den de kesin olarak sabit olan 'Her kim kardeşine 'Ey kâfir' derse, küfür onlardan

⁸⁸ Bk. Fahrüddin Razî, *İ'tikadâtü fıraki'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*, thk. Alî Samî en-Neşşâr, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1982, s. 84-86; Kubat, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", s. 36-37.

⁸⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 263.

⁹⁰ Bk. İbn Mace, *Sünen*, "Fiten"17; Tirmizî, *Sünen*, "Fiten" 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, c. III, s. 145.

birine dönüp ulaşır.⁹¹ anlamındaki mütevatir bir haberi delil getirene göre nasıl delil olabilir?”⁹²

İbn Hazm, İslam dışındaki dinleri kaynak belirterek eleştirir fakat Müslüman fırkaların eleştirisinde nadiren kaynak gösterir. “Mezheplerin ortaya çıkışında kabile asabiyeti, etnik farklılık ve toplumsal yapıların da etkili olduğunu belirtir. Örneğin Şia'nın ortaya çıkışını imparatorluklarını kaybeden Sasanilerin, Arap ve Müslümanlardan intikam alma düşüncesinin ürünü sayar. Bir başka husus İbn Hazm, mezhep kurucuları ve fikirleri hakkında tarihsel bir gelişim sürecine göre bilgi vermez. Olayları tarihsel hadiseler, mekân ve coğrafyadan bağımsız ve doktriner yapılar olarak ele alır.”⁹³ Mezhepleri betimleyici bir yöntem yerine eleştirel ve tarafgir bir yöntemle anlatmasından dolayı Mezhepler Tarihi açısından nesnelliği tartışılmıştır.⁹⁴

Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* isimli eserinde insanların genel olarak sınıflandırılması başlığı altında bir kitabı olan dinleri *ehlü'd-diyânât ve'l-milel*, herhangi bir kitabı olmayan din özelliği taşımayan grupları da *ehlül'-ehvâ ve'l-ârâ* başlıkları altında toplamaya çalışır. Tasnifini 73 fırka hadisine bağlı kalarak yapmasa da din mensuplarının kendi aralarında ayrılmalarının 73 fırka hadisine göre olacağını kitabının başında belirtir. Ona göre, Mecusiler 70 fırka, Yahudiler 71 fırka, Hristiyanlar 72 fırkaya ayrıldıklarını söyler. Müslümanların da 73 fırkaya ayrılacağını, bunlardan sadece birinin kurtuluşa ereceğini, bu kurtuluşa eren firkanın da *Ehl-i sünnet ve'l-cemâat* olduğunu belirtir.⁹⁵

Şehristânî fırak türü eserlerde olduğu gibi 73 fırka hadisine göre bir başlangıç yapar fakat ikinci mukaddimesinde fırkaların sayısını belirlemede esas alınacak temel kurallar başlığını açar ve bu konuda yapmaya çalıştığı tasnifin metodunu belirtir: “Makâlât sahiplerinden herhangi birinin bir ölçüyü tespit etmeye çalıştıklarını görmedim. Ancak bu kimseler ümmetin ayrıldığı fırkaları herhangi bir kurala tabi tutmadan nasıl bulurlarsa öylece yazmışlardır. Ben bu konuda gücümün yettiği nispette makaleleri, her biri önemli asılları olan dört kuralla ilgi kurarak sınırlandırdım.”⁹⁶ Şehristânî, bu dört kuralı şöyle sıralar: a) Sıfatlar ve tevhid, b) Kader ve adalet, c) Va'd ve

⁹¹ Buhârî, *Sahîh*, "Kitabu'l-Edeb", 73; Müslim, *Sahîh*, "Kitabu'l-İman", 111; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 18.

⁹² İbn Hazm, *el-Fasl*, c. III, s. 292.

⁹³ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.106.

⁹⁴ Bk. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.106.

⁹⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 13.

⁹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 14.

vaîd, esma ve ahkam, d) Sem', akıl, risâlet ve imamet. Şehristânî bu ilkelere göre mezhepleri dört ana gruba ayırır. Bunlar sırayla Kaderiyye, Sıfâtiyye, Hariciler ve Şia'dır.⁹⁷

Şehristânî fırkaları başta dört ana gruba ayırır fakat teferruata baktığımızda sırasıyla Mu'tezile, Cebriyye, Sıfâtiyye, Hariciler, Mürcie ve Şia olmak üzere altı gruptan bahsedildiği görülür. Ehl-i sünnet'i Sıfâtiyye başlığı altında veren Şehristânî, Eş'ariyye, Kerrâmiyye ve Müşebbihe mezheplerini de Sıfatiyye başlığı altında zikreder. Ebû Hanife'yi Mürcie başlığı altında zikreden Şehristânî, Maturîdilikten bahsetmez ve 73 fırka hadisinde belirtilen sayıyı tamamlama gayretine girmez. Şehristânî, Ehl-i kitap'tan olma ihtimali olan Mecûsîlik, Sâbiiler ve Hanifleri de "*ehl-ü milel*" başlığı altında verir.⁹⁸

İtikâdî mezheplerin nasıl tasnif edildiklerini göstermesi bakımından makâlât, fırak ve el-milel ve'n-nihal türü eserlerin her bir türünden ikişer örnekle tasnif metotlarını vermeye çalıştık. İbn Hazm'ın *el-fasl* eseri hariç tutulursa bu konuda bahsettiğimiz eserlerin kendi türlerinin tanıtımı için kâfi olacağı kanaatindeyiz. İbn Hazm'ın nasıl bir tasnifi takip ettiği ve hangi sebeplerle bu tasnifi yaptığını görmek için onun bu konudaki eseri olan *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*'de yaptığı tasnife daha detaylı bir şekilde bakmaya çalışacağız.

2. İbn Hazm'ın İ'tikâdî Mezhepleri Tasnif Yöntemi

Mu'tezile'den el-Ka'bî' ve bir çok konuda onun usulünü takip eden Eş'arî, mezhepleri ve fırkaları olduğu gibi, olduğu hal üzere, "ne ise o" mantığıyla tasnif etmişlerdir. Her iki müellif de 73 fırka hadisinden bahsetmezler. Ebû'l-Hüseyin el-Malâtî, Abdulkahir el-Bağdâdî ve Ebû Muzaffer el-İsferâyînî mezhepleri 73 fırka hadisine göre tasnifte bulunurlar. Zira bu üç müellifimiz de 73 fırka hadisinde geçen 73 rakamını hakikat anlamında anlamışlar ve tasniflerini de buna göre yapmışlardır. Şehristânî, 73 fırka hadisiyle başlangıç yapar fakat hadisteki 73 rakamını hakikat anlamında almaz. Hadisle ilgili herhangi bir açıklama yapmayan Şehristânî, o gün mevcut olan tabloya göre bir tasnifte bulunmuştur.

İbn Hazm, iki çeşit tasnif yöntemini kullanır. Bunlardan birincisi Ehl-i sünnet eksen alınarak; Ehl-i sünnet'e yakınlık ve uzaklığına göre yapılan tasniftir. O Ehl-i sünnet dışındaki mezhepleri dört ana gruba ayırır, bu mezheplerden her birinin kendi aralarında itikâdî açıdan çok farklı fırkalara

⁹⁷ Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 14-15.

⁹⁸ Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 229-232.

ayırıldığını belirtir. Ehl-i sünnet'in içindeki ihtilafın çoğunun fetvaya dair, çok azının da itikâdî konularda olduğunu söyler.⁹⁹ Beş ana gruba ayırdığı bu fırkaların her birinin diğerlerinden farklı olduğu esas düşüncelerini verdikten sonra bu fırkaların İslam dininden uzaklaştıkları noktaları izah etmeye başlar.¹⁰⁰

İbn Hazm, Ehl-i sünnet'i ehl-i hak, onların dışındakileri ehl-i bid'at şeklinde anlatır. Ona göre "Ehl-i sünnet, sahabe ve sahabenin yolunu takip eden tabiinin büyükleri, ashab-ı hadis ve günümüze kadar nesiller boyu onları takip eden fakihler ve onlara tabii olan halklardır."¹⁰¹ şeklinde tanımlar. İbn Hazm'ın bu tanımı, onun zâhirîlik düşüncesinin ipuçlarını vermesi bakımından önemlidir. Çünkü onun zahirîliğini besleyen ana damar sahabe, tabiin ve hadis imamlarının bakış açılarıdır.

İbn Hazm'ın ikinci tasnif yöntemi ise kendisinden daha önce yaşamış olan Ebû'l-Kâsım el-Belhî (el-Ka'bî) ile Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Mu'tezile mezhebini inceledikleri gibi konu merkezli olan bir incelemedir. İbn Hazm'ın onlardan farkı mezhepleri eleştirel bir yöntemle ele almasıdır. Örneğin '*Allah Teâlâ'nın Kadîm sıfatı konusunda mezheplerin bid'atı*' gibi bir konu başlığı açtıktan sonra bu konuda mezheplerin düştükleri hataları izah eder ve onlara cevap verir.¹⁰² İkinci bir örnek '*peygamberlerin masumiyeti*' gibi bir başlık açtıktan sonra konu hakkında farklı görüşü olan fırkaları zikreder, ondan sonra Kur'an-ı Kerim ve hadisler doğrultusunda yanlışları eleştirir ve doğru olanı izah etmeye çalışır.¹⁰³ İbn Hazm'ın takip ettiği yöntem eleştirel-analitik yöntem diyebiliriz. "Bu yöntemde mezhepler ve dinler sadece sunulmak ve tanıtılmakla yetinilmez, aksine onlar, ayrıntılı bir şekilde derin analizlere ve sağlam delillere dayalı ilmî, yönetsel eleştirilere tabi tutulur. Ayrıca mezhepler ve dinlerin dayandığı bilgi kaynaklarının metin ve senet açısından eleştirisiyle de ilgilenilir."¹⁰⁴ İbn Hazm'ın *el-Fasl* kitabında hem Yahudi ve Hristiyanlığın hem de İslam içi grupların görüşleri karşılaştırmalı bir şekilde anlatılır.

2.1. Ehl-i Sünnet'e Yakınlık ve Uzaklığına Göre Mezheplerin Tasnifi

⁹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 265.

¹⁰⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 273; Bk. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 103.

¹⁰¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 271.

¹⁰² Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 325-327.

¹⁰³ Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. IV, s. 5-7.

¹⁰⁴ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 118.

İbn Hazm, İslam itikâdî mezhepleri beş ana gruba (fırkaya) ayırarak şöyle devam eder: "Bunlar sırasıyla Ehl-i sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Haricilerdir. Sonra her biri birçok fırkaya ayrılmıştır. Müslümanların ayrılığa düştükleri temel esaslar (i) tevhit, (ii) kader, (iii) iman, (iv) va'îd, (v) imamet ve (vi) sahabenin üstünlük derecesi" konularıdır.¹⁰⁵ Ehl-i sünnet'in kendi aralarındaki ayrılıkların çoğu fetva konusunda olup az bir kısmı itikâdî konularda olmuştur. Zikrettiğimiz bu dört fırkadan kimisi Ehl-i sünnet'e derin bir şekilde muhalefet etmiş kimisi de yakın olmuştur."¹⁰⁶ İbn Hazm, konuya bu girişi yaptıktan sonra Ehl-i sünnet'in dışındaki dört fırkayı Ehl-i sünnet'e uzaklık ve yakınlığına göre açıklar.

2.1.1. Mürcie

Mürcie fırkasının temel görüşleri iman ile küfür ve bunların mahiyetlerinin ne olduğu, iman ve küfürle isimlendirme ve va'îd konusudur. Bunun dışında kendi aralarında da ihtilaf etmişlerdir.¹⁰⁷

Mürcie fırkalarından Ehl-i sünnet'e en yakın olanlar Ebu Hanife Numan bin Sabit'in (ö. 150/767) mezhebinde olanlardır. Bu, onların imanı dil ile ikrar ve kalbin tasdiki; amelleri de sadece imanın rükünleri ve farzları olarak kabul etmelerindedir.

Mürcie fırkasında Ehl-i sünnet'e en uzak olanlar Cehm bin Sefvan (ö. 128/746), Ebu'l Hasan el-Eş'arî (ö.324/926) ve Muhammed bin Kerram (ö.255/869) es-Sicistani'dir. Cehm b. Safvan ve Eş'arî'ye göre, iman sadece kalbin tasdikidir; kişi küfrü açıktan izhar etse, dili ile teslise inandığını söylese ve İslam ülkesinde takiyye yapmadan putlara tapsa da mümindir.¹⁰⁸ Muhammed b. Kerram, kalbiyle inkâr etse dahi imanın dil ile ikrar olduğunu söyler.¹⁰⁹

Burada dikkatlerden kaçmayacak bir husus vardır ki o da İbn Hazm, Cehmiyye (Cebriyye), Eş'arîlik ve Kerramiyye mezheplerini de Mürcie çatısı

¹⁰⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 275.

¹⁰⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 265.

¹⁰⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 269.

¹⁰⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 266. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin bunu söylediğine dair kaynaklarda rastlanılmamıştır. Çünkü ona göre İslamsız iman veya imansız İslam olmaz. İbn Hazm Endülüs'te yaşamıştır. Eş'arî ise Mısır'lıdır, Bağdat'ta yaşamıştır. Birbirlerinden uzak bölgelerde oldukları için İbn Hazm'ın yaşadığı dönemde Eş'arî'nin kitapları Endülüs bölgesine intikal etmemiştir. Bundan dolayı İbn Hazm Eş'arî'nin kitaplarına vakıf olamamıştır. İbn Hazm'ın bu konudaki bilgisi eksiktir. Dr. Muhammed İbrahim Nesr-Dr. Abdurrahman Umeyre, *El-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâi ve'n-nihal muhakkikleri*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1999, el-Fasl II, s. 266.

¹⁰⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 266.

altında toplamaktadır. Yukarıda gördüğümüz gibi Ebû Hanife ve onun mezhebinde olanları da Mürcie içinde değerlendirmişti. İbn Hazm'ı bu şekilde bir tasnife iten sebep bu mezheplerin iman tanımlarıdır. İbn Hazm, ehl-i hadiste olduğu gibi imanı 'kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve ameldir' şeklinde düşünür. Ehl-i hadis genel olarak ameli de imandan saymıştır.

İbn Hazm, kime Mürcie denilip denilmeyeceği hususunda ise şunları söyler:

Amellerin iman olduğunu, imanın itaat ile artıp isyanla azaldığını, mü'min kimsenin işlediği bir günah sebebiyle kâfir olduğunu, diliyle veya kalbiyle iman eden kimsenin ebedi olarak cehennemde kalacağını söyleyen kimse Mürcie mezhebinden sayılmaz. Bu hususlarda Mürcie mezhebine muvafık olan birisi bunların dışındaki bütün konularda bu mezhebe muhalefet etse dahi Mürcie mezhebinden çıkmaz.¹¹⁰

2.1.2. Mu'tezile

Onların temel görüşleri tevhit ve Allah Teâlâ'nın tavsif edildiği sıfatlardır. Bunlara kader, fık ve bununla isimlendirme, iman ve va'di de ekleyenler olmuştur. Allah Teâlâ'nın tavsif edileceği sıfatlar konusunda Cehm bin Safvan, Mukatil bin Süleyman (150/767), Mürcie'den Eş'arî ve onun dışındakiler, Hişam bin Hakem, Şaytanüt-Tak olarak bilinen Muhammed bin Cafer el-Kûfî ve Davud el-Cevaribî gibi kişiler Mu'tezile ile paralel düşünmüşlerdir.¹¹¹ İbn Hazm bunları söyledikten sonra "Ancak biz, Mu'tezile'yi bu (tevhit) esasıyla ayırt etmekteyiz." der.

İbn Hazm, bu mezhepte olmanın şartını da şu şekilde izah eder: "Kim Mu'tezile'ye 'halku'l-Kur'an, rü'yetullah, teşbih, kader, büyük günah işleyen kimsenin ne mü'min ne de kâfir fakat fasık olduğu' konularında muhalefet ederse o bu mezhepten sayılmaz. Bu konularda muvafık olan fakat diğer bütün konularda muhalefet etse de Mu'tezile'den ayrılmış sayılmaz."¹¹²

Mu'tezile fırkalarından Ehl-i sünnet'e en yakını Hüseyin b. Muhammed b. Neccar ve Bişr bin Ğiyas el-Merisî'nin (ö.218/833) arkadaşlarıdır. Bunlardan sonra Dırar bin Amr'ın (ö. 200 /815) arkadaşları gelir. Mu'tezile'den Ehl-i sünnet'e en uzak olanlar ise Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf (ö. 225/841) ve arkadaşlarıdır.¹¹³

¹¹⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 269.

¹¹¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 269.

¹¹² İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 270.

¹¹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 266.

2.1.3. Şia

Onların temel görüşleri, imamet ve Hz. Peygamber'in ashâbı arasındaki üstünlük dereceleridir. Başka mezheplerin ihtilaf ettikleri gibi onlar da kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir.¹¹⁴ Kim Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'den sonra insanların en üstünü olduğuna ve imametinin de onun hakkı olduğuna, ondan sonra da imametinin onun neslinde olanların hakkı olduğuna inanırsa o Şiî'dir. Bunun dışındaki konularda farklı düşünse de yine o Şiî'dir. Fakat Hz. Ali'nin üstünlüğü ve imametinin onun hakkı olduğu konularında muhalefet ederse o Şia'dan sayılmaz.¹¹⁵

Şia mezhebinden Ehl-i sünnet'e en yakın olanlar ise fakih Hasan bin Salih bin Hay el-Hemedani'nin arkadaşları ve onlara uyanlardır. Bunlar imametinin Hz. Ali'nin çocuklarında olduğunu (imamet silsilesinin) en son Hasan bin Salih'e kadar devam ettiğini söylerler. Hasan bin Salih, imametinin Kureyş'in hakkı olduğunu, sahabenin hepsinin imamete layık olduğunu fakat Hz. Ali'nin bunlar içinde bu işe en layık birisi olduğunu söyler. "Şia mezhebinde Ehl-i sünnet'e en uzak olanı ise İmamiyye mezhebidir."¹¹⁶

2.1.4. Hariciler

Onların temel görüşleri iman ile küfür ve bu ikisinin mahiyetleri; bu ikisi ile isimlendirme, vaîd ve imamettir. Hariciler bu konuların dışındaki konularda kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir.¹¹⁷ Kim tahkimi inkâr ederse, büyük günah işleyen kimseyi tekfir ederse, zalim imama karşı isyan edilmesi gerektiğini kabul ederse, büyük günah sahibinin ebediyen cehennemde kalacağına inanırsa ve imametinin Kureyşli olmayanlar için de caiz olduğunu kabul ederse o haricilerdendir. Bunun dışındaki meselelerde muhalefet etse de o yine haricidir.¹¹⁸

Harici fırkalarından Ehl-i sünnet'e en yakın olan fırka Abdullah bin Yezid el-İbâdî el-Ğezarî el-Kuffî'nin arkadaşlarıdır. Ehl-i sünnet'e en uzak olanı ise Ezârika fırkasıdır.¹¹⁹

Ahmed bin Habit, Ahmed bin Basus, Fadl el-Hedesî, Rafizilerden Galiye, Mutasavvife, İsmail el-Betihî'nin arkadaşları olan Betihiyye, Acaride

¹¹⁴ Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II s. 270.

¹¹⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 270.

¹¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 266.

¹¹⁷ Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 270.

¹¹⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 270.

¹¹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 266.

fırkasından icmâden ayrılanlar ve onların dışındakiler İslam ümmetinden değildirler. Bunlar ümmetin icmâ ile kâfirdirler.¹²⁰

2.1.5. Ehl-i sünnet

İbn Hazm, diğer mezhepleri tanım ve tasnifini yaptıktan sonra tasnifinde etkili olan faktörü; Ehl-i sünnet kavramını tanımlar: "Zikrettiğimiz Ehl-i sünnet, ehl-i hak'tır. Onların dışındakiler ehl-i bid'attır. Onlar (Ehl-i sünnet) sahabe, sahabenin yolunu takip eden tabiinin büyükleri, ashabı hadis ve günümüze kadar nesiller boyu onları takip eden fakihler ile doğuda ve batıda onlara tabii olan halklardır."¹²¹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Hazm'ın bu tanımı, mezhepleri tasnifinde onun bakış açısının ne olduğunu ele vermektedir. Zira İbn Hazm'a göre esas olan "Ehl-i sünnet" ölçüsüdür. ehl-i bid'ata karşı Ehl-i sünnet ölçüsünü kullanmıştır. Mezhepleri tasnifinde de bu anlayış etkili olmuştur.

İbn Hazm, İslam mezheplerinin Ehl-i sünnet'e yakınlık ve uzaklığına göre bu tasnifi yaptıktan sonra ibadetlerle ilgili davranışları ve inançla ilgili sözleriyle İslam dışına çıkan fırkalar hakkında şunları söyler:

"Bütün Müslüman fırkaların, Müslüman olmadığına dair üzerinde ittifak ettikleri fırkalar da Müslüman diye isimlendirilebilir. Haricilerden aşırılığa kaçan gruplar buna misaldir. Onlar, namazın sabah akşam sadece birer rekât olduğunu söylediler. Yine (Haricilerden) bir grup, oğullarının kızları, kızlarının kızları, kız kardeşlerinin kızları ve erkek kardeşlerinin kızlarıyla nikâhı caiz görmüşlerdir. Onlardan bir grup, Yusuf Suresinin Kur'an'da olmadığını söylemiştir."¹²²

Hakeza, "Mu'tezile'den bir grup ruhların tenasühüne inanmıştır. Yine onlardan bir grup domuz yağı ve domuz beynini helal görmüşlerdir. Mürcie'den bir fırka da nübüvvetin kesbî olduğunu, çalışılarak peygamber olunabileceğini, kimisi de İblis'in Allah Teâlâ'dan kıyamete kadar yaşamak için mühlet istemediğini söylemişlerdir. Kimisi de şeytanın ateşten, Âdem'in de topraktan yaratıldığını kabul etmez."¹²³

Ehl-i sünnet'ten de aşırı gidenler olmuştur. Bunlar bazı salih kimselerin peygamberlerden ve meleklerden üstün olduğunu söylemişlerdir. Bunlar, Allah Teâlâ'yı hakkıyla tanıyan kimselerin şeriatin hükümlerinden ve

¹²⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 267.

¹²¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 271.

¹²² İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 271.

¹²³ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 271.

ibadetlerden muaf olacaklarını söylemişlerdir. Yine onlardan (Ehl-i sünnet) Hüseyin bin Mansur el-Hallaç (ö. 309/922)¹²⁴ gibileri, Allah Teâlâ'nın cisimlere hulul ettiğini söylemişlerdir.¹²⁵

Şia'dan olup da sonra aşırıya gidenler de olmuştur. Onlardan kimisi Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamların ulûhiyetini iddia etmişlerdir. Şair es-Seyyid Himyerî (ö.179/789) ve başkaları da Hz. Ali ve imamların nübüvvetine ve ruhların tenasühüne inanmışlardır.¹²⁶

Hz. Ali'nin tekrar dünyaya geleceğine (ric'at) inanan olduğu gibi, zâhirî birçok te'vili içerdiğinden dolayı Kur'an'ın zâhirî anlamını almaktan imtina edenler de olmuştur. Bunlar Kur'an'ın bâtinî te'vilini kabul edenlerdir. Örneğin "el-Adl ve el-İhsanı" Muhammed ve Ali; "el-cibt ve't-tağûtu" Ebu Bekir ve Ömer olarak te'vil etmişlerdir. Bunlar; namaz, imama çağırma, zekât imama verilen yardımlar, hac ise imama yönelmektir, derler.¹²⁷

"Bu grupların hepsinin inançları aslında herhangi bir delile dayanmamaktadır. Bunların elinde ilham, iki yüzlülük ve açıktan yalan söylemekten başka bir şey yoktur. Tartışmaya gelmezler. Bütün Müslüman fırkalar bunlardan uzak durmuş ve onları tekfir edip İslam dışı olduklarına kail olmuşlardır."¹²⁸

Abdulkahir el-Bağdâdî, "İslam'a mensup olmadıkları halde İslam'a nispet edilenler" başlığıyla Gulât fırkalarını verir. Özelliklerine baktığımızda bunlardan bazıları tenasüh, hulul, teşbih, bedâ ve rec'at gibi bozuk inanç sahibi fırkalardır kimisi de İslam'ın temel esaslarını inkar eden, İslam'da inanç ve ibadetleri, alakası olmayacak bir şekilde tahrif edenlerdir. Bu tür bid'at sahibi kimselerin İslam ümmetinden sayılmayacağını fakat Şia'dan Zeydiyye, İmamiyye, Hariciler, Mu'tezile, Mücessime, Neccariye, Dırarıyye ve Cehmiyye gibi fırkaların bazı hükümler itibarıyla İslam ümmetinden sayılabileceğini söyleyen Bağdâdî, bunların, Müslüman mezarlığına konulabileceğini, Müslümanlarla birlikte gazaya katılırsa ganimetten pay alabileceklerini, Müslümanların camilerine girmesine izin verilebileceğini, söyler.¹²⁹

¹²⁴ Hüseyin b. Mansur el-Hallaç, filozoftur. Bazıları onu büyük âbid ve zahitlerden, bazıları da onu mühidler zümresinden sayar. Kendisi İran asıllıdır. Irak'ta yaşamıştır, onun durumu H. 299 senesinde belirgin hale gelmiştir. Kendisine uluhiyetin hulul ettiğini iddia etmiştir. Eserleri, *Kur'anü'l-Kur'an, el-Furkan ve Kibritü'l-ahmer*'dir (ö. 309/921).

¹²⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 271.

¹²⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 272.

¹²⁷ Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 272.

¹²⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 272.

¹²⁹ Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 175-241.

Gulât (Gâliyye) fırkalarının sayısını on bir tane olarak veren Şehristânî, gulâtın özelliklerini; tenasüh, teşbih, rec'at ve bedâ şeklinde tespit eder fakat kesin ifadelerle onları tekfir etmez.¹³⁰

İbn Hazm, fırak müellifleri gibi kesin bir dil ile Gulât fırkalarını tekfir etmez. Bu grupların ismini vermeden onların iddialarının ilimden uzak ve yersiz olduğunu söyler. İbn Hazm, bu fırkaların çoğunun İslam'dan çıkış sebebinin Farisiler olduğunu söyler ve şöyle devam eder: Çünkü onlar, büyük, güçlü ve nüfuzlu bir krallığa sahiplerdi. Kendilerini ayrıcalıklı kabul ediyorlardı. Kendilerini soylular ve soylu çocukları olarak niteleyip diğerlerini de kendi köleleri gibi görüyorlardı. Devletleri hiç önemsemedikleri bir topluluk olan Arapların eliyle yıkılınca bu onların çok zoruna gitmişti. Altan alta İslam'la mücadeleye girişip Müslüman camiayı çökertmeye çalışmışlardı ancak her seferinde Allah'ın dini üstün geldi.¹³¹

İbn Hazm, Fars kökenli olan insanlardan bir topluluğun İslam'a girdiğini, Ehl-i beyte muhabbet izhar ederek Şiilik fikrine meylettiklerini söyler. Onlardan bir grup *Mehdi* olduğu iddia edilen ve yanında dinin hakikati olan bir adam beklemeyi dinin esaslarından saydılar. Onların iddiasına göre "Sahabe, Hz. Ali'nin hakkı olan hilafeti ona vermedikleri için küfre düşmüşlerdir, dolayısıyla onlardan dini almak caiz değildir." Bu şekilde Peygamberin sahabesini tekfir ettiler.¹³² Bir topluluk da nübüvvetin kendisinde olduğunu iddia ettikleri birinin peygamberliğine yöneldi. Bir başka topluluk da bu anlayışa hulul ve İslam şeriatının sakıt olduğu inancını dahil etti. Buna dayanarak beş vakit namazı, "Her bir vakitte on beş rekât olan yedi vakit namaz vardır." şeklinde değiştirdiler. Haricî Sufriyye fırkasına geçmeden önce Amr b. Abdullah b. el-Hâris el-Kindî bu görüşte idi.

İbn Hazm, İsmailiyye ve Karmatîlerin de bu görüşte olduklarını, her iki fırkanın da İslam'ı toptan terk eden, tam anlamıyla Mecusiliğe yönelen iki grup olduğunu belirtir. Bunlar eş ve mallarda eşitliği savunan Mezdek'in görüşlerini takip etmişlerdir. İbn Hazm, bunların (İsmailiyye ve Karmatîler) insanları bu fikirlere kazandırdıktan sonra onları istedikleri gibi İslam dininden çıkardıklarını söyler.¹³³

İbn Hazm, Gulât fırkalarının görüş ve durumlarını özetle verdikten sonra şunları söyler: "Genel olarak doğru olan hiçbir hususta kendisinde

¹³⁰ Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 173-190.

¹³¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 273.

¹³² Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 274.

¹³³ Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 274; İbn Hazm, V. ciltte bu fırkalar ile ilgili olarak "*Fırkaların Çirkinlikleri*" başlığı altında Mu'tezile, Mürcie, Hariciler ve Şia hakkında ayrıca bilgi verir.

aşırılık bulunmayan ve her şeyin kendisinde açıklandığı Rabbinizin apaçık Arapça bir dilde olan Kur'an'da ortaya koyduğu naslara ve ashab-ı hadisin önderlerinden güvenilir ravilerin rivayetleriyle Peygamberinize (sav.) isnad edilen hadislerle tutunmanızdır. Ancak bu iki yol sizi rabbinizin rızasına ulaştırabilir.”¹³⁴

2.2. İbn Hazm'ın Mezhepleri Konu Merkezli Tasnifi

Eş'arî, bir görüşü benimseyen bir grubun, mezhep veya fırka mahiyetini kazanması için herhangi bir ölçü belirtmez. Herhangi bir meselede mezhebine karşı çıkan yeni bir mezhep ve yeni bir makale sahibi olarak kabul eder. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserin ikinci cildinde tamamıyla konu merkezli bir inceleme yapar. Örneğin “insanların cisim hakkındaki ihtilafları” diye başlık açar ve bu konuda farklı düşünen grup ve kişilerin görüşlerini verir. Eş'arî'nin İbn Hazm ve Şehristânî'den farkı kimseyi görüşünden dolayı eleştirip tekfir etmemesidir. Kişileri ve grupları “ne ise o”, olduğu hal üzere anlatım metodunu tercih etmesidir.¹³⁵

İbn Hazm, İslam mezheplerini beş ana gruba ayırıp Ehl-i sünnet'e yakınlık ve uzaklığına göre tasnif yaptıktan sonra yukarıda da belirttiğimiz gibi Müslümanların ayrılığa düştükleri temel esasları “ (i) tevhid, (ii) kader, (iii) iman, (iv) va'îd, (v) imamet ve (vi) sahabenin üstünlük derecesi” şeklinde sıralar.¹³⁶ İbn Hazm'ın belirlediği bu ölçülere benzer kriterleri yukarıda da belirttiğimiz gibi Şehristânî'de de görüyoruz: a) Sıfatlar ve tevhid, b) Kader ve adalet, c) Va'd ve va'îd, esma ve ahkam, d) Sem', akıl, risâlet ve imamet. İbn Hazm, bu konuları Müslümanların ihtilaf ettikleri noktalar olarak verirken Şehristânî, bu esaslar çerçevesinde, bir grubun müstakil bir fırka olup olmadığını belirlemeye çalışır.¹³⁷

İbn Hazm, mezheplerin alt gruplarını belirlemeye, onlarla ilgili herhangi bir sayı vermeye çalışmaz. Konuları önem sırasına göre gündeme getirir, mezhep ve kişilerin konuyla ilgili görüşlerini gündeme getirerek tartışır. Eleştiri yapılması gereken yerde eleştirilerini yapar. Eş'arî, konuyla ilgili farklı düşünen kişi ve grupları eleştirmeden görüşlerini verir, İbn Hazm ise farklı düşünen kişi ve grupların görüşlerini verdikten sonra sırayla tahlil ve tenkitte bulunur. Önyargısız bir şekilde olaya yaklaşır ve incelemeye çalışır.

¹³⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II s. 275.

¹³⁵ Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, c. I, s. 216-316.

¹³⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 275.

¹³⁷ Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 15-16.

İbn Hazm, Ehl-i sünnet'e yakınlık ve uzaklığına göre mezheplerin bir tasnifini yaptıktan sonra her mezhebin dayandığı ana esasları da verir. Şia'nın, Mu'tezile'nin, Haricilerin, Mürcie ve Ehl-i sünnet'in dayandığı esasları tek tek verir. Bu bilgileri verdikten sonra da fırkaların dinden çıkış sebepleri diye bir başlık açar. Bu başlık altında fırkaların küfre düşme noktalarını ele alıp inceler.¹³⁸

İbn Hazm, *el-Kelam fi't-Tevhid* (tevhid hakkında konuşma), *Sıfatların kullanılması meselesi* gibi konu başlıklarını açar ve bu konularda mezhep ve şahısların görüşlerini vererek bu görüşleri tartışmaya açar. İbn Hazm, sadece mezhep ve şahısların görüşlerini vermez, bu mezhep ve şahısların görüşlerini tek tek tahlil ve tenkit eder, yanlışlarını ortaya koymaya çalışır. Doğru bulduğu görüşü "Biz de bu görüşteyiz.", "Biz de böyle düşünüyoruz." şeklinde görüşünü bayan eder.

İbn Hazm, tenkitlerinde keskin eleştirel bir dil kullanır. Onun sert üslubunu Haccac'ın kılıcına benzetenler de olmuştur. İbn Hazm, özellikle Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatları konusuna zâhirî bakış açısıyla yaklaşır ve konuyu naslar çerçevesinde tahlil eder. Ayet ve hadislerin açık nassını esas aldığı için Allah Teâlâ'ya kıyas yoluyla isim ve sıfat verilmesine şiddetle karşı çıkar. Mu'tezile, Eş'arî'ler, Mücessime ve Müşebbihe'nin Allah Teâlâ'yı tenzih etmek amacıyla Kur'an-ı Kerim ve hadislerde kullanılmayan isim ve sıfatları kullanmalarını ve özellikle gaibi şahide kıyas etmeyi reddeder.¹³⁹

Burada İbn Hazm'ın konu merkezli incelemesinin iyi anlaşılması için bir örnekle açıklamaya çalışacağız. İbn Hazm'ın *İlim sıfatı* ile ilgili yaptığı tahlili şu şekildedir:

Allah Teâlâ, "Onu kendi ilmiyle indirdi." (en-Nisa 4/166) diyerek kendisine ait bir ilmi olduğunu haber vermektedir. İbn Hazm, insanların ilim konusunda ihtilafa düştüklerini gündeme getirerek bu konudaki farklı görüşleri sırayla şu şekilde verir:

Mu'tezile'nin Görüşü: Allah Teâlâ için ilim sıfatının kullanılması hakiki değil, mecazî anlamındadır. Zira Allah Teâlâ için ilmin manası, O'nun cahil olmamasıdır.¹⁴⁰

Başka Bir Grup: "Allah Teâlâ'nın mecazî olmayan hakiki bir ilmi vardır." Sonra bu görüşü savunanlar da kendi aralarında ihtilafa düştüler. Cehm bin Safvan (ö.128/745), Hişam bin Hakem (ö.179/795) ve Muhammed

¹³⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 269-275.

¹³⁹ Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 277-385.

¹⁴⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 293.

b. Abdullah b. Meserre el-Cilî ve arkadaşları, "Allah'ın ilminin O'ndan gayri ve hadis olduğunu söylediler."¹⁴¹

Ehl-i sünnet'ten Bir Grup: "Allah Teâlâ'nın ilmi ezeli olup yaratılmamıştır. Allah'ın ilmi ne O'dur ne de O'nun gayrisidir."¹⁴² (İbn Hazm bu gruba dair herhangi bir isim vermemektedir).

Eşarî: "Eş'arî'nin görüşlerinden birinde, (Allah'ın ilmi) Allah'tır da denilemez ve o Allah'ın dışında (bir şey) değildir de denilemez. Eş'arî'nin, Bakıllanî (ö. 403/1013) ve çoğunluk arkadaşının katıldığı diğer bir görüşüne göre, Allah Teâlâ'nın ilmi, Allah'tan gayridir. Bununla beraber O'nun ilmi yaratılmamıştır, ezeldir."¹⁴³

Ebu'l-Huzeyl el-Allaf ve Arkadaşları: Allah Teâlâ'nın ilmi ezeldir ve o ilim, Allah'ın kendisidir.¹⁴⁴

İbn Hazm, Ebul'l-Kasım el-Belhî ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî gibi seçtiği konuyla ilgili farklı görüşlere yer verir. Görüşleri aktarma konusunda İbn Hazm'ın bu isimlerle paralel bir yöntem takip ettiği söylenebilir. İbn Hazm'ın onlardan farkı müzakere edilen konu ile ilgili mezhep ve şahısların görüşünü aktardıktan sonra sırayla onların görüşlerini gerekçeleriyle eleştirmeye çalışır. İlimle ilgili örneğimize kaldığımız yerden devam ederek konuyu izah etmeye çalışacağız:

Cehmiyye'nin Görüşü: İbn Hazm, Cehm bin Safvan'ın söyle delil getirdiğini aktarır: "Şayet Allah Teâlâ'nın ilmi ezeli olmuş olsaydı O'nun bu ilmi ya Allah Teâlâ'nın bizzat kendisi veya kendisinden gayri olması gerekirdi. Allah Teâlâ'nın ilmi ezeli ve O'ndan gayri olsaydı bu şirk olurdu. O'nun dışında ve Onunla beraber olması durumunda ezeli bir varlığı kabul etmektir ki bu da küfürdür. Şayet o ilim Allah olsaydı o zaman Allah ilim olurdu ki bu da ilhad (dinden çıkma) olurdu."¹⁴⁵

İbn Hazm, bu şekilde mezhep ve kişilere ait görüşler verdikten sonra sırayla veya önem sırasına göre onların görüşlerini Kur'an-ı Kerim ve hadisten delillerle, akli metotlarla tahlil eder ve yanlış gördüğü görüşü eleştirir.

Sonuç

İslam'da itikâdî mezheplerin tasnifi ile ilgili yaptığımız bu araştırmamızda, itikâdî fırkaların ortaya çıktığı günden bu yana makâlât

¹⁴¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 293.

¹⁴² İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 294.

¹⁴³ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 294.

¹⁴⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 294.

¹⁴⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, c. II, s. 290.

müellifleri tarafından yapılan tasnif türlerini inceledik. Tasnifte bulunan müelliflerin her birinin mezhepleri tasnif etmede kendine has birtakım ölçü ve ilkelerinin olduğunu ve bu ilkeler doğrultusunda tasniflerini yaptıklarını görme imkânımız oldu.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, mezheplerin tasnifinde taraf tutmadan objektif bir bakış açısıyla mezhepleri tasnif etmiş ve bu yönüyle kendisinden sonra gelen araştırmacılara rehberlik ve örneklik teşkil etmiştir. Onun İtikâdî mezheplerin tasnifinde 73 fırka hadisi veya "Ehl-i sünnet" gibi bağlı kaldığı bir kriter söz konusu değildi. Eş'arî'nin sisteminde mezhepler, ne ise o, olduğu hal üzere tasnif edilmişti. Hem Ebû'l-Kâsım el-Belhî hem de Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Mu'tezile mezhebini detaylı bir şekilde konu merkezli bir metotla incelemişlerdir. Belhî, mezhepleri yer, zaman ve bölge ismini vererek anlatırken Eş'arî yer ve zaman mefhumuna fazla yer vermeden yalnızca kendi dönemine kadar geçen süreçte Müslümanlar arasında ortaya çıkan fırkaları ve bu fırkaların görüşlerini olduğu gibi anlatmıştır.

Fırak müellifleri Malâtî, Bağdâdî ve İsfarayini 73 fırka hadisinde geçen 73 rakamını hakikat anlamında anlamış ve itikâdî mezheplerin tasnifini de bu hadise uygun yapmaya çalışmışlardır. Her üç müellifimiz de tasniflerinin yanı sıra Ehl-i sünnet mezhebini savunmuş ve 73 fırka rivayetinde geçen cennetlik-kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i sünnet olduğunu söylemişlerdir. Prensipte olarak tekfire karşı olan bu üç müellifimiz de Ehl-i sünnet'in fırka-ı nâciye olduğunu iddia etmelerinin yanı sıra diğer mezhepleri zaman zaman sert bir üslupla eleştirmişlerdir. Yine bu her üç müellif de fırkaları 73 fırka rivayetine uygun tasnif etmek için yoğun bir çaba sarf etmiş fakat bunu yaparken de hayli zorlanmışlardır. Onların bu kadar zorlanmalarının sebebi 73 fırkanın muhakkak ortaya çıkacağına olan inançlarıdır. Oysaki bu hususta Belhî (Ka'bî) ve Eş'arî'nin yolunu sürdüren Fahreddin er-Razî gibi bazı müellifler ise 73 sayısını çoklukta kinaye olarak kabul etmiş ve Müslüman fırkaların bunlardan daha çok olabileceğini söylemiştir.

Şehristânî 73 fırka rivayetini kitabının başında zikretmiş olmakla birlikte mezheplerin tasnifinde kendine göre belirlediği ilkeleri göz önünde bulundurarak mezhepleri tasnif etmiştir. Belirlediği bu ilkeler doğrultusunda hareket eden Şehristânî, kendi zamanına kadar ortaya çıkan fırkaları ve görüşlerini anlatmıştır. Kimi zaman Ehl-i sünnet'i savunma refleksi gösteren Şehristânî'nin kitabının oldukça düzenli tasnif edilmiş olması ve filozofça yaklaşımları dikkatlerden kaçmamaktadır.

İbn Hazm'ın ise mezhepleri tasnif konusunda diğer müelliflerden farklı bir yöntem geliştirdiği görülmektedir. O fırkaların tasnifinde diğer müelliflerden farklı ve kendine has bir metotla konuyu ele almıştır. O, ehl-i hadis çizgisinden gelen bir gelenek üzere hareket etmiş, nassın zâhirî anlamı her zaman onun için öncelikli olmuştur. İmam Şafîî'nin kıyas ve istihsana karşı mesafeli duruşu kendisinden sonra gelen ve aynı zamanda kendisinden ders almış olan Ahmed b. Hanbel ve ikinci dereceden öğrencisi konumunda olan Davud ez-Zâhirî üzerinde kıyasa karşı bir anlayış oluşturmuştur. Kıyasa karşı oluşan bu tepkisellik önceden var olan ehl-i hadis ve ehl-i rey ayrımını daha da derinleştirmiş ve ehl-i hadisin, nassın zahirine daha sıkı bağlı kalmasına yol açmıştır.

Zâhirî bir anlayışa sahip olan İbn Hazm 73 fırka ve Kaderiyye'nin zemmiyle ilgili rivayetlere itibar etmemiştir. Hz. Peygamber'in tekfiri kınayan hadisine aykırı olduğu gerekçesiyle bu tür rivayetleri sıhhatli bulmadığı gibi delil olarak getirilmesine de karşı çıkmıştır. Kendisine kadar tevarüs eden ehl-i hadis mirasına dayanarak, kendisine göre bir Ehl-i sünnet tanımını geliştirmiştir. Geliştirdiği bu Ehl-i sünnet tanımı ve anlayışıyla mezheplere yaklaşmış ve mezheplerin tasnifini de bu anlayış doğrultusunda yapmıştır. Ona göre Ehl-i sünnet, sahabe ve sahabenin yolunu takip eden tabiinin büyükleri, ashab-ı hadis ve günümüze kadar nesiller boyu onları takip eden fakihler ve onlara tabii olan halklardır. Mezhepleri bu anlayışa göre, yani Ehli sünnet'e yakınlık ve uzaklıklarına göre tasnif etmiştir. O, bu anlayışla mezheplerin tasnifini yaptıktan sonra yine Ehl-i sünnet anlayışına göre mezheplerin bid'at'a düştükleri durumları tespit edip eleştirmiştir.

İbn Hazm, Belhî ve Eş'arî'de olduğu gibi mezhepleri "ne ise o" mantığıyla yani o günün şartlarında var oldukları haliyle ele alıp incelemiştir; fakat onlardan farkı mezheplerin görüşlerini Kur'an ve Sünnet'ten getirdiği delillerle eleştirmiştir. Eleştirilerini akli metotlar ve naslar çerçevesinde yapan İbn Hazm, ele aldığı mezhep veya görüşün delillerini detaylı bir şekilde gündeme getirerek analizlerde bulunmuştur. O, usul ve yöntemde eleştirel ve analitik bir yöntemi takip etmiştir. Geliştirdiği bu orijinal yöntemle göre mezhepler veya fırkalar sadece tanıtılmakla yetinilmemiş aynı zamanda onlar ayrıntılı bir şekilde derin analizlere ve sağlam delillere dayalı ilmî ve metodik eleştirilere de tabi tutularak incelenmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*. Thk. Şuayb Arnavud vdğ., 50 Cilt, Müessesü'r-Risale, Beyrut, 1999.
- Arikan, Âdem, "Ebu'l-Kâsım el-Belhî (el-Ka'bi), Kitâbu'l-Makâlât". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 11/2 (30 Aralık 2018): 497-506. <https://doi.org/10.18403/emakalat.498135>.
- Bağdadî, Abdülkadir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 7. Bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.
- Buhârî, Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîh*, Daru İbn Kesir, Beyrut, 2002.
- Cürcânî, Eş-Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabü't-Ta'rifât*, Daru'r-Reyyân li't-Türas, Kahire, 1983.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Müsned*, Riyad, Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Dr. Muhammed İbrahim Nesr-Dr. Abdurrahman Umeyre, *El-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal muhakkikleri*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1999.
- Ebu Davud, Süleyman bin Eş'es el-Ezdî es-Sicistânî *Sünen*, Thk. Şuayb Arnavud-Muhammed Kamil, Dâru Risale el-Alemiyye, Lubnan, 1420.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da İtikâdî, Siyasi ve Fikhî Mezhepleri Tarihi*, Trc. Kaya Sıbgatullah. Anka Yayınları, Ankara, t.y.
- Ebu'l-Kasım el-Belhi- el-Kâdî Abdülcebbar, *Fadlül-l'itizâl ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, Thk. Fuad Seyyid, 1 Cilt., Ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus, t.y.
- El-Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed, *Kitab'ul-Makâlât ve mahu uyunu'l-mesâl ve'l-cevâbât*, Thk. Hüseyin Hansu-Racih Kurdî-Abdülhamid Kurdî, 1 Cilt. Kuramer-Dâru'l-feth, İstanbul, 2018.
- Enis İbrahim, Abdülhalim Mensur, *Mucemu'l-vesît*, 1 Cilt, el-Mektabetü'l-İslamiyye, İstanbul, t.y.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlât'ül-İslamiyyîn*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 2 Cilt. Kahire, Mektebetü'n-Nehde, 1950.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Harman, Ömer Faruk, "Milel ve Nihal", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 30: 57-58, Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Thk. Aburrhman Umeyra Muhammed İbrahim Nasr, 1-5 Cilt, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1996.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail bin Omer, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, Thk. Dr. Muhammed İbrahim El-Benna vdğ.leri, 8 Cilt, Kahraman, İstanbul, 1984.

- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sünen*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Daru'l-Hadâre, Riyad, 2015.
- İbn Munzur, Cemaleddin b. Muhammed b. Muhammed b. Mukerrem, *Lisânü'l-'Arab*, 15 Cilt, Daru Sâdır, Beyrut, t.y.
- İsfahanî, Rağıb, *el-Mufredat fî Ğaribi'l-Kur'an*, Kahraman, İstanbul, 1986.
- İsferâyinî, el-İmamü'l-Kebir Ebi'l-Muzaffer, *Et-Tebzir fi'd-Din*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1983.
- Keleş, Ahmed, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife Dergisi /Konya* 5/3 (2005): 24-45.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*, Trc. Mustafa Öz, İstanbul, Kalem Yayıncılık, 1981.
- Kılavuz, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı Tekfir Mes'elesi*, 2. Bs., Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.
- Kubat, Mehmet, "73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012): 9-45.
- Kubat, Mehmet, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2010.
- Malatî, Ebu'l-Huseyin, *Et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehvai ve'l-bida'*, Thk., Muhammed Zahid El-Kevserî, mektebetü'l-Ezheriye Li't-Türas, Kahire, 1993.
- Malik b. Enes. *Muvatta'*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Daru İhyai't-Türasü'l-Arabî, Beyrut, 1094.
- Müslim, Ebu'l Hasan en-Nisâbü'rî, *Sahîh*, Dârü Tayyibe, Riyad, 1426.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Razî, Fahrüddin, *İ'tikadâtu fıraki'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*, Thk. Alî Samî en-Neşşâr, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1982.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekr, *El-Milel ve'n-nihal*, Thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, 2 Cilt, Mektebetü Mustafa el-Bânî, Kahire, 1961.
- Team, Almaany, "Mucem El-Meanî", Erişim: 22 Temmuz 2019, <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D9%85%D9%84%D8%A9/>.
- Team, Almaany, "تعريف و شرح و معنى مذهب بالعربي في معاجم اللغة العربية معجم المعاني الجامع، المعجم الوسيط، اللغة العربية المعاصر، الرائد، لسان العرب، القاموس المحيط - معجم عربي عربي صفحة 1", Erişim: 23 Temmuz 2019, <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-r/%D9%85%D8%B0%D9%87%D8%A8/>.

- Tirmizî, Ebi 'İsâ Muhammed b. 'İsâ, *Sünen*, Thk. Dr. Beşşar b. 'Avvad, Daru'l-Garbu'l-İslâmî, Beyrut, 1996.
- Topaloğlu, Bekir, "Fırka", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XII, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996,
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm terimleri sözlüğü*, Genişletilmiş ve Gözden geçirilmiş dördüncü basım, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015.
- Türcan, Galip, "İbn Hazm'a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği", *Milel ve Nihal* 6/3 (2009): 81-95.
- Üzüm, İlyas, "Mezhep", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Yaran, Rahmi, "Bid'at", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VI, 129-131. Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Bid'at", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, X, s. 501-505, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, X, s. 525-530, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- "تخریج حدیث تفرق الأمة إلى بضع وسبعین فرقة". Erişim: 21 Temmuz 2019. <http://www.ibnamin.com/73.htm>.